

Komoróczy Géza

Scheiber Sándorról, negyven év után
Életprogramja: a helyben található anyag feldolgozása

Tartalomjegyzék

A Rabbiképző lumenjei az 1930-as években	2
Az akkori rabbijelöltekről	4
Fegyelmi eljárás alatt	6
Lőwinger Sámuel: új kezdet, 1945	6
Ki az igazgató?	8
Róth és Scheiber	9
Lapok a kairói genizából	12
A prozelyta Obadja krónikája és kottái	16
Kéziratok mágnes-vonzereje	25
Goldziher. És két naplója	26
A neológ rabbi	28
Scheiberiana	29
Életprogram: a helyben található anyag	31
Magyar-zsidó történelem	34
Magyar irodalom, zsidó motivumkincs	36
Elfecsérelte, feldarabolta	37
Kitölteni a társadalmi teret	38
Hahn és Scheiber	41
Kóvedből semmi...	43
Scheiber Szentföldje, 1948 és 1984	44

Hárman: Hahn István, Scheiber Sándor és később, amikor ők már nem éltek, Schweitzer József, ők hárman voltak számomra az útmutatók *in hebraicis, in judaicis*. Hahn halálának tavaly, 2024-ben volt a 40. évfordulója, Scheiberé idén van, 2025-ben. Schweitzer 10. Jahrzeitje szintén, épp azokban a napokban, amikor e sorokat írni kezdem.¹ Szüleim nemzedéke, alig néhány évvel későbbi évjárat, ez a kor-hasonlóság személyes színezetet adott az irántuk érzett tiszteletnek.

Hahn nem működött hitközségi rabbiként,² de viszont nincs az országban bizonyos életkor fölött történelemtanár, aki ne járt volna előadásaira, óráira valamelyik főiskolán vagy egyetemen. Scheiber rabbinikus működésének súlypontja egészen más időkre esett, mint a Schweitzeré. Abban a korszakban, amikor minden egyházi intézmény, a zsidó intézmények is, kiterjedően a zsidósághoz ragaszkodó személyekre, vallási vezetőtől az egyszerű iparosig, ha nem kooperáltak valami módon a diktatórikus rendszerrel, ha nem rejtették zsidó voltukat: hátrány, mellőzés, titkosszolgálati megfigyelés, üldözés vagy éppen börtön fenyegetésében kellett végezniük a szolgálatot: azokban az időkben Scheiber országos hatáskörben *a zsidó megmaradás rabbija* volt,

¹ Mindhármukról írtam többször is, kisebb részleteket átvettem ezekből az írásaimból, bibliográfiai adataikat itt nem sorolom fel. A jelen cikk Scheiber Sándorról szól, Hahnról és Schweitzerről most csak vele kapcsolatban, érintőlegesen beszélek. Kéziratomat 2025. január–májusban írtam, 2026 elején egy-két ponton kibővítettem, az utólag szükségessé vált adatkiegészítéseket szögletes zárójelbe tettem.

² [Mint Pataricza Dóra szíves közléséből (E-mail, 2026. márc. 17) megtudtam, 1945 őszén Szegeden rövid ideig vendégrabbiként rabbinikus funkciókat látott el. Az őszi nagyünnepeken a hitközségi rabbi távollétében meghívottként mint „rabbiképző tanár” stentiszteleteken prédikált a zsinagógában és a zsidó iskolában (hírlapi közlemények: *Szegedi Népszava*, 1945. szept. 2, 4, 7, 14; *Délmagyarország*, 1945. szept. 16), responsumot írt (szept. 14).]

a magyar zsidóság arca a magyar társadalom és a külföld felé. A külföld, a nagyvilág számára ő jelentette egy személyben a magyarországi zsidóságot. A maga idejében Schweitzer a pécsi rabbinárusban, azután Budapesten, nagyapja egykori (neológ) zsinagógájában (Csáky, ma: Hegedűs Gyula utca), és majd az Országos Rabbiképző Intézet (ORI) igazgatójaként és templomában rabbiként a rendszerváltást követő néhány reményteli év lehetőségeit felhasználva, *a zsidóság nyitott, kitárt kapuja* volt az egész magyar társadalom, a szellemi élet, s részben más egyházak felé. Mindkettőjüket, Scheibert és Schweitzert, nem apadó tisztelet övezi évtizedekkel haláluk után is, emlékük fennmarad.

A Rabbiképző lumenjei az 1930-as években

Fiatal korukban Hahn István (1913–1984) és Scheiber Sándor (1913–1985) élete párhuzamosan folyt. Az 1930-as években ők számítottak a Rabbiképző lumenjeinek (*illuj*).

Értelmiségi családokba születtek, Hahn apja és anyja orvosok, Scheiber apja rabbi volt. Hahn három hónappal idősebb volt, mint Scheiber, aki fél évvel túlélte őt. A középiskolát a Rabbiképző Intézet alsó (gimnáziumi) tagozatán végezték el.³ Az 1923 óta évente rendezett Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyeket minden évben május végén tartották, minden tárgyból ugyanabban a budapesti iskola termeiben, ugyanabban az időpontban. Zárthelyi dolgozatokat jelentettek (fordítás latinból és latinra, irodalmi tárgyú dolgozat stb.). A versenyen Hahn 1931-ben latinból első lett (*Pesti Hírlap*, 1931. máj. 31), Scheiber 1932-ben magyarból harmadik (*Pesti Hírlap*, 1932. június 1). (Az utólag terjedő, ettől eltérő adatok tévesek! Az *Egyenlőség* riportja, 1932. jún. 9, amely a tanulmányi verseny zsidó nyertesait ismerteti, Scheiberről „a győztesek sorában” tesz említést, de a közlemény egyértelművé teszi, hogy a harmadik helyről van szó. Ugyanezt írja Löwinger is az ORI hatvanéves jubileumi évkönyvében, 1937, 17.) Az egy év különbség oka, hogy Scheiber az iskolákban végig egy osztállyal lejjebb járt. A jó helyezés a „rabbiképző intézeti gimnázium” diákjai számára nagyon nagy elismerést jelentett. Dicséri tehetségüket, színvonalát és – nem hallgatható el ez sem – a Bethlen–Klebsberg-konzolidáció néhány évének szellemi toleranciáját, a miniszteriális bíráló testület pártatlanságát. Az eredményhirdetésnél mindig megnevezték iskolájukat, „a budapesti Ferenc József Országos Rabbiképzőintézet Gimnáziuma” vagy ehhez hasonló módon.

Az említettek mellett jó helyezést kapott a középiskolai tanulmányi versenyek különböző éveiben a Rabbiképző gimnáziumi tagozatának diákjai közül érettségijük évében Vajda György (1908–1981), latinból első hely (1927); Vidor Pál (1909–1944/45) magyarból harmadik hely. Egészen más életutak! – Vajda éppen csak belekóstolt a rabbiképzős tanulmányokba, Heller Bernát óráiba, és 1928-ban elment Párizsba; Georges Vajda névvel a *Seminaire Israélite de France* tanára, a középkori arab és héber kéziratok, a zsidó filozófia, a kabbala tudós professzora lett. – Más gimnáziumba járt Telegdi Zsigmond (1909–1994), de a tanulmányi verseny és az érettségi után a Rabbiképző hallgatója lett (őt az 1960-as években ismertem meg az ELTE-n). A Rabbiképző diákjaként két ösztöndíjas évet kapott (Breslau, Párizs), „különösebb nehézség nélkül olvasott a klasszikus nyelvektől és a hébertől eltekintve arabul, szíriul, etiopul és perzsául”.⁴ Rabbiképzős jogon járt a Pázmány Péter Tudományegyetemre, doktori értekezését a talmudi nyelv iráni kölcsönszavaiból írta (1933). Nem akart rabbi lenni, nem kérte a felavatást, soha többé nem tette be a lábát a Rabbiképzőbe. Munkaszolgálatos idejében lefordította Platón *Symposionját* (a fordítás első kiadása 1942-ben jelent meg: *A lakoma*, Officina Könyvtár, Budapest: Officina Nyomda és Kiadóvállalat). Mint iranista és általános nyelvész szerzett nagy tekintélyt a tudományos életben. – Vidor Buda-Újlak (mai elnevezéssel a Frankel Leó utcai zsinagóga) rabbija lett, a zsidó cserkészlet szervezője, behívták munkaszolgálatra, deportálták, a buchenwaldi

³ Scheiber iskolai és rabbiképzős éveiről ír Schmelczer Hermann Imre (1932–2020) St. Gallen-i rabbi, „Scheiber Sándor és a Zsidó Gimnázium”, in: *Scheiber Sándor emlékezete*. Szerk. Domokos Tamás (Budapest: Scheiber Sándor Gimnázium és Általános Iskola, 2013), 131–141; uő, „Élet a falak mögött, emlékek a Rabbiképzőből”, in: *100 éve született Scheiber Sándor. Emlékkötet*. Szerk. Oláh János (Budapest: Gabbiano Print, 2014), 197–224.

⁴ Telegdi Löw Immánuelhez írt leveléből idézi Jeremiás Éva, in: Telegdi Zsigmond, *Opera omnia*. S. a. r. Jeremiás Éva (Piliscsaba: Avicenna Közel-Keleti Kutatások Intézete – Budapest: Akadémiai Kiadó, 2006), II. köt., X. old.

lágerben a felszabadulás előtti napon más foglyokkal együtt agyonlőtték.⁵ – Schweitzer József (1922–2015) a nagyapja, Hoffer Ármin (1870–1941), a Rabbiképző professzorának házában nevelkedett, a hitközségi Reálgimnáziumban érettségizett, egyenes út vezetett az ORI, majd a rabbiság felé.

Hahn a rabbiavatás (*szemikha*, 1937) után a Pesti Izraelita Hitközség iskoláiban tanított, 1941/42-ben a Rabbiképző professzora lett, a tanítást az alsó tagozaton kezdte. Előadásokkal részt vett a cionista mozgalomban, Szilágyi Dénesnek a Zsabotinszki (Jabotinsky) radikális szellemiségét – elméletileg – követő Zsidó Munkaközösségében (1939–1941). A német megszállással (1944. márc. 19) kezdődő internálások, deportálások egyik első akciójáról, a Rabbiképző épületébe zárt zsidó gazdasági és egyéb prominensek deportálásáról tudományos szakmunka értékű leírást adott a Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB)⁶ jegyzőkönyvében (3606. sz.).⁷

Scheiber Sándor a *szemikhát* követő évben (1939), apjának biztatására és részben anyagi támogatásával, jó félétven át tanulmányozta a British Museumban és más könyvtárakban a középkori héber költészet (*pijjut*) szakirodalmát. „Rengeteget akarok dolgozni” – írta apjának.⁸ Kezdetben mindössze havi tíz font állt rendelkezésére a megélhetéshez, aztán csordogáltak első cikkei után honoráriumok is. A háború kitörésekor haza akart jönni, de az olasz határon feltartóztatták, s visszatért az egyelőre békés Angliába, így élete első tanulmányútja kényszerűen kinyúlt az őszi ünnepek utáni időkbe. Akkor még leginkább a British Museum könyvtárában szögezte le magát, de felkereste Oxfordban és Cambridge-ben is a könyvtárak héber kéziratgyűjteményét, látta a kairói genizából származó kéziratokat. (Egy 1939-ben a Bodleianben azonosított kéziratot adott ki 1949-ben, a Kaufmann geniza hozzá tartozó lapjával együtt, *Geniza Studies*, 1981, 1 skk.). A szűkös mindennapoknál, a politikai és egzisztenciális helyzet bizonytalanságánál többet számított, hogy ezek az Angliában töltött hónapok indították el a nemzetközi tudományos életben. Ideértve a könyvtárakat, a kéziratokat, a személyes kapcsolatokat.

Már rabbijelöltként tartott egy ünnepi előadást Dunaföldváron (1937), és amikor Angliából hazajött, megkapta – mint maga mondta – az ország legkisebb hitközségének rabbi állását. Beiktatásán (1941. márc. 30), fénykép bizonyítja, ott volt Földváron apja és Heller Bernát is.

⁵ Sirota Sándor egykori budai kántor elmondása szerint, lásd Hrotkó Larissza, „Frankel Leó út 49”, <https://ujhacofe.hu/tanulmany/frankelleo49.htm>.

⁶ Lásd Murányi Gábor, „A Deportáltakat Gondozó Bizottság jegyzőkönyvei 1945-ből” [alcím], *Phralipe. Irodalmi és közéleti folyóirat*, 1990/1, 32–41 (és *Múlt és Jövő*, 1991/2, 44–53); Horváth Rita, *A Magyarországi Zsidó Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) története* (Budapest: Magyar Zsidó Levéltár, 1997).

⁷ Ennek a jegyzőkönyvnek külön története van. A hét gépelt oldal terjedelmű szöveget Hahn lakásán vette fel, magyarul, Oblath Margit, „a legjobb, a legpontosabban és legtöbbet dolgozó jegyzőkönyvfelvévő”. (A dicsérő jelző Murányi Gábortól, *Phralipe*, 1990/1, 35.) Ismeretlen célból – feltehetően a külföldi sajtó tájékoztatására – németre fordította Blau Lilly. A német szöveg digitális és szkennelt változata olvasható a DEGOB honlapján, a hivatkozott szám alatt. A szkennelt változat feltünteti a fordító nevét, és a „Jewish Agency for Palestine Dokumentációs Intézet” [rövid héber néven: Szokhnut] kerekpecsétjével igazolja, hogy a fordítás megegyezik a magyar eredetivel. Az eredeti magyar szöveg lappang. Haraszi György vagy ezt, vagy – mint állítja – a DEGOB honlapon olvasható német fordítás általa készített magyar fordítását (!) adta ki (a *Múlt és Jövő* 2019/1. számában, 88–95), azzal a téves megjegyzéssel, hogy „a teljes szöveg mindmáig nem került publikálásra”. – A német fordító, Blau Lilly Éva 1925-ben született Bécsben, a Servitengasse 16-ban élt, szüleivel (Blau Siegfried, Blau Klára, née Stern) az Anschluss után kényszermunkát végeztek, a család 1939-ben jött (menekült) Budapestre, apja munkaszolgálatosként eltűnt, anyjával együtt átélte átélte a pesti gettót, 1945-től a DEGOB-nál dolgozott (jegyzőkönyveket vett fel stb.) A DEGOB munkájának lezárásakor ő rendezte másodmagával az összegyűlt iratokat. Az 1940-es évek legvégén (1949- vagy 1950-ben) anyjával együtt New Yorkba emigrált. Életrajzi adatait a „Servitengasse 1938–1945” című kanadai University of Victoria internetes honlapról vettem (Release date: 2025-05-02), az ott közölteket a budapesti helyzet pontosabb ismeretében értelmezve.

⁸ Idézi adatokban gazdag életrajzi tanulmányában Hidvégi Máté, „Scheiber Sándor (1913–1985”, in: *Alexander Scheiber and the Bibliography of His Writings*. Ed. by Máté Hidvégi (Budapest: OR-ZsE, 2013), 53. A levelek fennmaradt töredékei: Hidvégi, „Scheiber Sándor 1939-es angliai napló-levelei”, in: *Múlt és Jövő. Zsidó kulturális antológia* (Budapest, 1988), 38–48, az idézet itt: 39. old.

Földváron két hitközség volt, a nagyobb neológ (kongresszusi) és a kisebb orthodox, Scheiber a neológ anyahitközség anyakönyvvezető rabbija volt, elfoglalta a rabbilakást. A hitközségnek 1854-ben épült egyszerű, de nem kisméretű zsinagógája volt, elemi iskolát tartott fenn, 1944. évi költségvetési előirányzata 27 000 pengőre rúgott.⁹ A város zsidó lakosságát 1944. július legelején Auschwitzba deportálták. Kevesen tértek vissza. Én az 1980-as években Földváron beszéltem egy túlélő idős házaspárral, akiknek a legjobb emlékei voltak Scheiber hitközségi működéséről.

Heller Bernát, 1922-től nyugalomba vonulásáig a Tanakh professzora a Rabbiképzőben, 1943-ban meghalt. Az Intézetben tartott Requiem (1943. márc. 30) Hahn István tartott emlékbeszédet. Sírköavatása az első Jahrzeit utáni napokra volt kitűzve (1944. március 19). Scheiber ebből az alkalomból Dunaföldvállról feljött Pestre, a sírnál ő tartotta az avatóbeszédet. A szertartás közben terjedt a hír, hogy a németek megszállták Magyarországot. Délután a vasútállomásokon már igazoltatták a zsidó-gyanús férfiakat, többeket lefogtak. Nem tért vissza a hitközségéhez, feleségével¹⁰ együtt Pesten maradt, a sírköavatás után kezdetben apósáék lakásában, majd szüleinél, a Kun utca 12-ben laktak. A sárga csillag és a nyilas uralom közel egyéves időszaka alatt személyesen is fájdalmas veszteségeket szenvedett. Az agg Löw Immánuelnek, akit „a szegedi deportáló vagonból – Scheiber szavai – a cionisták kimentettek”, meleg levest vitt, Löwöt az Aréna úti zsinagóga (gyűjtőtábor) kapujában érte el.¹¹ Büszkén idézte Löw köszönetét: „Mondhatom, jobb a levesed, mint az írásod.” (A levest nyilván Lilly főzte, az írás nyilván Scheiber mikroszkopikus betűit jelenti.) Löw rabbi elhunyt a sürgősségi kórházban, Scheiber és Benoschovsky Imre, a budai templomkörzet (Öntőház utca) rabbija temették ideiglenes sírjába Farkasréten (és Scheiber majd beszél Löw exhumálásánál, szegedi újratemetésénél, mond beszédet, ír róla számos más alkalommal). Hamarosan Scheiber szülei is a gettó sürgősségi kórházába kerültek, apja ott halt meg, anyjának helyet szerzett a Vadász utcai Üvegházban (üveg mintabolt és raktár), ahol a svájci követség (Carl Lutz konzul), a Palesztina Hivatal, a cionista szervezetek megannyi zsidónak nyújtottak menedéket; a betörő, vaktában lövöldöző nyilas banditák golyója ölte meg. A felszabadulás után temetnie kellett a szeretteit.

Az akkori rabbijelöltekről

Megbontva az időrendet, térjünk még vissza az 1930-as évekhez. Gimnáziumi tanulmányait Hahn az 1922/23., Scheiber a következő tanévben kezdte a Pesti Izraelita Hitközség alapítványi Fő-, későbbi elnevezése szerint Reálgimnáziumában. A IV. osztály után átléptek a Rabbiképző alsó (gimnáziumi) tanfolyamába, ez más gimnáziumok felső tagozatától eltérően öt évet jelentett, utána pedig a Rabbiképzőbe, Hahn 1927-ben, Scheiber 1928-ban. (Az adatok a gimnáziumi *Értesítő*kéből valók.)

Hahn és Scheiber az egyetemen az ókori Keletről még Mahler Edét hallgatták. Mahler (1857–1945), alapképzettsége szerint matematikus és csillagász. Zsidó kronológiai kézikönyve¹² ma is használható. Az 1930-as években már hajlott korú volt, tudása megkopott, más nem is nagyon érdekelte, mint java korának fő témája, az egyiptomi kivonulás kronológiája. A Szeminárium diákjai, ahogy ezt később a hallgatóitól hallottam, nem is nagyon törődtek az előadásaival, tréfát űztek szavaiból. Másrészt, nem is tudtak többet az ókori Keletről, mint amit egyetemista korukban Mahlertől hallottak. Az utolsó rabbi Magyarországon, aki a hagyományoknak megfelelően a sémi nyelvészet kereteiben valami assziriológiát is tanult, Löwinger volt. Arról, hogy a bibliai „kivonulás” esetleg nem esemény, hanem a később az izraeli ethnogenezishez hozzájáruló állattartó törzsek legelőváltó mozgása (transzhumantáció) nagyobb periódusokban, vagy hogy a

⁹ Az adatok forrása: *Magyarországi zsidó hitközségek, 1944. április*. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. Közzéteszi Schweitzer József, s. a. r. Frojimovics Kinga, szerk. Komoróczy Géza (Hungaria Judaica, 6) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1994), 177 sk., no. 142.

¹⁰ Scheiber Sándorné Bernáth Livia (Lilly / Lili, 1921–2007), Bernáth Miklós zuglói rabbi lánya, 1942-ben házasodtak össze.

¹¹ Ma Dózsa György út, és a volt zsinagógában vívóterem. – Löwöt épp mentőautóba tették, hogy az Aréna útról átvigyük a Wesselényi utcai sürgősségi kórházba. Az Aréna utat említi Scheiber és az őt idéző Hidvégi, in: *Alexander Scheiber and the Bibliography of His Writings* (2013), 58 sk.

¹² Eduard Mahler, *Handbuch der jüdischen Chronologie* (Leipzig: Gustav Fock, 1916, és utánnymások).

bibliai elbeszélés ennek a százados mozgásnak a mythológikus ábrázolása: erről beszélgetni Mahler egykori rabbiképzős hallgatóival professzor korukban sem lehetett. (Kivétel volt Landler Péter, későbbi nevén Izraelben Pinhas Artzi, aki assziriológus lett.) Kegyeletre tekintet nélkül említtem ebben az összefüggésben, töretlen tiszteletem mellett is, Hahnt, Scheibert, Schweitzert. Hahn a görög–római történelemhez tudta mérni a szomszédos Keletet. Schweitzer nagy érdeklődéssel hallgatta az újdonságokat e tárgykörben, de történelemszemléletének keretét a *Neviim risonim* határozta meg.

S mégis, Scheibert érdekelt minden, ami az ókori Kelet országaiban előkerült, minden új lelet, amelynek akár közvetett bibliai vonatkozása van. Ő írt magyarul először a holt-tengeri tekercsekről, neki és Hahnak voltak meg először a szenzációs izraeli szövegkiadások. (Egyetemista koromban Scheiber példányából Hahn héberóráján olvastam *A közösség szabályzata* jeruzsálemi kiadását.) Látszik érdeklődése abban is, hogy apró cikkekben adott hírt régészeti leletekről az *Új Élet*ben, az *Élet és Tudomány*ban; látszott abban, hogy a Rabbiképzőben a péntek esti keddusain a szertartás után rendszeresen megemlítette az új felfedezéseket; és abban is, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) 1948-ban megszüntetett (betiltott) *Évkönyvei* folytatásául a Rabbiképző Intézet, illetve formálisan a MIOK által 1970-ben újraindított *Évkönyveiben*, profilbővítés végett, kért és közölt az ókori Keletről is cikkeket. Scheiber és a zsidó tudományos élet lehetőségeinek korlátait jelzi, hogy az *Évkönyv* akkor már nem évente, csak kétévenként jelent meg, azaz nem évkönyv volt, hanem kétéves kötet (ahogy angolul mondják, biennial).

Három fénylő csillag irányította Scheiber Sándort a Rabbiképző óta egész pályáján: Goldziher Ignác (1850–1921), Löw Immanuel (1854–1944) és a tudományos személyiségét meghatározó tanára, Heller Bernát (1871–1943). Szeminaristaként került közel Heller professzorhoz. Goldziher egykori arabista tanítványa, Hoffer Ármin barátja: erős folklorisztikus, ethnográfiai érdeklődése hatott Scheiberre, az ő útján indult el a zsidó rituális szokások, néphagyomány, folklór kutatásában. Tanulmányt írt életéről és munkásságáról (IMIT *Évkönyv*, 1943, 82–105), emlékkönyvet szerkesztett 70. születésnapjára (1941). – Heller felfogása a zsidó vallásosságról elméletben (!) valamivel lazább volt, mint a konzervatív (neológ) Rabbiképzőé. Némi túlzással azt mondhatnánk, Heller a folklórhoz való ragaszkodás gyanánt fogta fel a vallásgyakorlatot. A cionizmus eszméje iránt sem maradt közömbös, ebben is különbözött a Rabbiképző professzoraitól. Hallgatóira nagy hatással volt, akár követték nézeteit, akár nem. A zsidó-arab szerző, akit sorozatban adott ki disszertánsainak, a rabbinikus hagyományt elutasító karaita volt a X. században, az iszlám erős hatása alatt. Heller együttműködött az Ézsaiás Vallásos Társasággal, amely liberális elveket vallott, vezető egyénisége, a művészettörténész Naményi Ernő (1888–1957), a Zsidó Múzeum igazgatója adta ki a korszak egyik tipográfiai remekművét, a – hagyományos széderen alig használható – *Kner Haggádát* (1936). – Heller kis könyve, *A héber mese* (1921), alcíme szerint: A héber mese Keleten és az iszlám országaiban, tiszta aggáda, a talmudi és rabbinikus irodalom apró történetei, az a műfaj, amely Scheiber munkásságának egyik áramlata lesz, kiterjesztőleg a kortársi aggádákra, akarom mondani, anekdotákra.

Scheibert fiatalon, sejthetőleg, Heller vezette el Löw Immanuelhez is. Löw a két világháború között Szegedről is az orientalisztika, a közel-keleti ethnobotanika az egész világon elismert tudósa volt. Scheiber a személyes hatása alá került, leveleztek, kéziratot mutattak meg egymásnak.¹³ 1944 nyarán a deportáló vonatról leemelt aggastyán mellé lépett megrendítő haláltusájában. Évtizedeken át kegyelettel szolgálta Löw emlékét és munkásságát, saját prédikációit, beszédeit élete végéig *à la* Löw építette fel, sajtó alá rendezte Löw két tanulmánykötetét.¹⁴

¹³ Kapcsolatukról és Scheiber szerepéről Löw postumus köteteinek kiadásában: Menahem Schmelzer, „Löw Immanuel és Scheiber Sándor”, in: *Papírhíd az egyetemes kultúra szolgálatában*. Szerk. Babits Antal (Budapest: Logos Kiadó, 2013), 187–197.

¹⁴ Immanuel Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*. Hrsg. von Alexander Scheiber (Hildesheim – New York: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1969); Immanuel Löw, *Zur jüdischen Folklore*. Hrsg. von Alexander Scheiber (Hildesheim: G. Olms, 1975).

Fegyelmi eljárás alatt

Ide tartozik Hahn és Scheiber egyetemi éveinek egy közös epizódja.¹⁵ Rabbiképzős hallgatói jogon iratkoztak be a Pázmány Péter Tudományegyetem (ezzel a névvel a mai ELTE jogelődje) bölcsészkarára. Mint ismeretes, a dualizmus kora óta az ORI előírása és hagyomány volt, hogy a rabbijelölteknek, még azelőtt, hogy rabbivá avatják őket, egyetemi doktorátust kell szerezniük.

A numerus clausus-törvény (1920) után gr. Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezése szerint, felülírva az egyetem sokkal szigorúbb szabályozását, a Rabbiszeminárium hallgatói a zsidók számára engedélyezett hallgatói létszámon, az úgynevezett zsidó kvótán felül is hallgathatták a bölcsészkaron előadott tárgyakat, „korlátolt rendes jogú hallgató” státusban. A miniszteri rendelkezés értelmében az egyetem külön kontingenst tartott fenn a rabbijelöltek számára. A „korlátozás” abban állt, hogy nem lehettek a Tanárképző Intézet tagjai, nem kaphattak abszolutoriumot (amely az egyetemi végzettséget igazolná), nem szerezhettek tanári oklevelet, egyetemi tanulmányaik csak arra szolgálhatott, hogy megszerezzék az ORI által a rabbiavatás előfeltételéül előírt doktorátust. Azt a jószándékú javaslatot, hogy a bölcsészkar kivételképpen mégis engedélyezze nekik a magyar irodalom és történelem szakok elvégzését, a Kari Tanács 23:8 szavazati aránnyal elvetette.

Járhattak filozófiára, sémi filológiára, latinra, keleti nyelvészetre, doktorálhattak a héber Biblia, a rabbinikus irodalom vagy az arabisztika témaköreiben. Heller professzor doktori diákjai rendszerint az említett zsidó-arab szerző művének fejezeteit választották. (Hahn és Scheiber, bár Hellernél disszertáltak, nem léptek be ebbe a körbe.) A keleti nyelvészet Pröhle Vilmos (1871–1946) illetékességébe tartozott. Vámbéry Ármin turkológus professzor egykori tanítványa, a híresen polyglott török és japán nyelvész közismert antiszemita volt, a második világháború idején nemzetiszocialista; hozzá kell azonban tenni, zsidóellenes nézeteit az órákon nem érvényesítette, zsidó hallgatóival sudvariasan bánt. – Az akkori rabbijelöltek közül hatan, köztük Hahn és Scheiber, a jogszabályt figyelmen kívül hagyva beiratkoztak a Tanárképző Intézetbe, ez számukra külön órákat, vizsgákat jelentett, kilátással a tanári diplomára, és kezdtek más szakok előadásaira is járni. Scheiber fölvette a magyar szak óráit. Az egyetemen uralkodó antiszemita rendszerben zsidónak semmi köze a magyar szakhoz! Melich János (1872–1963) nyelvészprofesszor, dékán fegyelmi vizsgálatot indított a szabályszegő diákok ellen. Következtesen törekedett, nem egyedül a Kari Tanácsban, általában is a zsidó hallgatók számának csökkentésére, de különösen a rabbijelöltek hallgatói jogaik korlátozására „eredeti érvénytelenség” okán (ELTE Lt. 8/b KT jegyzőkönyv, 1933. nov. 11). Három éven át (1932–1935) folyt az eljárás, Melich mindvégig a legszigorúbb lezárását követelte. A rabbijelöltek felmentést akkor kaphattak volna, ha azonnal kilépnek a Rabbiképzőből. Egyetemi státusuk megtartása végett az érintettek fellebbezést, kegyelmi kérvényt is benyújtottak. Scheiber hivatkozott arra is, hogy „a középiskolai tanulmányi verseny egyik nyertese”. Blau Lajos (1861–1936), a Rabbiképző rektora, az egyetem részéről Gombocz Zoltán (1877–1935) nyelvészprofesszor próbálták elsimítani a skandalumot, nem sikerült. Fegyelmi büntetésre Hahn, Scheiber és a négy másik rabbiképzős hallgató esetében okot találtak (ELTE Lt. 8/a 190/1933/1934, 1934. jan. 29). Hahn és Scheiber büntetése az volt, hogy a bölcsészkaron addig hallgatott féléveiket érvénytelenítették. Legvégül az Egyetemi Tanács a hallgatók jóhiszeműségére hivatkozva a büntetéseket törölte. – Mint a történetből látható, Scheiber már gimnazista, rabbiképzős, egyetemista korában elkötelezte magát a magyar irodalom mellett.

Lőwinger Sámuel: új kezdet, 1945

A Rabbiképző Intézetben, a régi otthonos kifejezéssel: Rabbiszeminárium- vagy egyszerűbben: Szemináriumban a jesivák hagyományos rendjének megfelelően három professzori pozíció – mai

¹⁵ Részletesebben lásd a klasszika-filológus Horváth Judit cikkét, „Az Országos Rabbiképző Intézet és a Bölcsészettudományi Kar kapcsolata a két világháború között. Különös tekintettel a numerus clausus bevezetésére”, in: *Évkönyv, 1983–1984*. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete. Szerk. Scheiber Sándor (Budapest: MIOK, 1984), 227–235 (lthatóan használta a Scheibertől kapott információkat is). További adatokkal K. G., „Egyetem, zsidók, judaisztika. Mire emlékezünk?”, in: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe (2000) – A pesti gettó falánál (2015)* (Budapest: Ab Ovo, 2016), 238–280, kül. 267–269.

elnevezésekkel: tanszék – volt, a hagyományos főtárgyak sorrendjében: Tanakh (a héber Biblia és a bibliai irodalom), Talmud (Misna és a talmudi irodalom) és a „kódexek” (Codices, a középkori halákhikus rendszerezések, *szifré halakhot*, illetve döntvények, *szifré peszakim*, különösen pedig a liturgia). Az Intézetnek megalapításakor és még évtizedeken át csak három professzora volt egyidejűleg, és rajtuk kívül több tanár, előadó. Ez a rend Guttmann Mihály (1872–1942) igazgató, Hoffer Ármin és Heller Bernát (1871–1943) professzorok halála után már nem volt tartható. A zsidóüldözés évei, a munkaszolgálat, az 1944. év, a gettó, a nyilas tombolás megtizedelték a magyar rabbikart és a tudós utánpótlást egyaránt. Az Intézetben 1944/45 télutón, közvetlenül a felszabaduláskor, a tanári kar a következőkből állhatott: Löwinger Sámuel (Tanakh), professzor 1930, igazgató 1942 óta, Róth Ernő (Talmud) és Hahn István (halákha), mindketten professzorok 1942 óta. (Lehetett volna fordítva is, Hahn a Talmud, Róth a Codices és liturgia tanszék professzora, de Róth a Hoffer Talmud-tanszékére kapta a kinevezését.) A korábbi tanárok, előadók közül életben maradt Kálmán Ödön (1886–1951) kőbányai rabbi,¹⁶ aki a rabbiság gyakorlati feladatait tanította, és Dercsényi Móric (1879–1961) klasszika-filológus, évtizedek (1907) óta Rabbiképző intézeti tanár, aki a hellénisztikus zsidó irodalmat, kultúrát.

De még néhány szó erejéig Löwinger Sámuel (1904–1980) érdemeiről.¹⁷ Budapest felszabadulása (Pest: 1945. jan. 18; Buda: febr. 13) után Löwinger indította el és szervezte meg újra a Szeminárium életét. Ő hívta meg Scheibert az Intézet professzorának, előszóban, Scheiber feleségének visszaemlékezése szerint már az Üvegház pincéjében. (Ha ez nem legenda inkább. Az ORI tanári karának jegyzőkönyve szerint 1945. febr. 8-án, az alakuló ülésen helyettesítő tanárként nevezték meg a dunaföldvári rabbist.) – A fasiszta eszmevilág gyakorlattá válása, a nemzetiszocialisták és a nyilaskeresztesek zsidógyilkos terroruralma oly mélyen megrendítette Löwinger gondolkodását, megrázták kedélyét, hogy – kompenzációképpen? feldolgozásul? – külön könyvben próbált leszámolni az eszmével, Nietzschétől kezdve az akkori közelmúltig.¹⁸

Az igazgató alig néhány évvel volt idősebb, mint két említett professzor-társa, Róth Ernő / Abraham Naftali Zwi Roth (1908–1991) és Hahn István, illetve az újonnan meghívott professzor, Scheiber Sándor. (Mint már jeleztem, ők 1913-asok.) Löwingernek kellett megindítania a Szeminárium életét. Mindenkit összegyűjtött a Rabbiképző köré, akit csak lehetett. Megmaradt a régiek közül Dercsényi, elfogadta az előadói felkérést Widder Salamon (1880–1951) hebraista, a hitközségi gimnázium tanára, Szemere Samu (1881–1978) középiskolai tanár és Benoschofsky Imre (1903–1970) Zsigmond [Frankel Leó] utcai rabbi, filozófiatörténész. A hajlott korú kiváló tudósok energikusságban a fiatalabbakhoz igazodtak. Tetterős tanári kar állt össze, öt rabbi, három idős tanár. Hozzájuk sorolom még a nagy tudású Richtmann Mózes (1880–1972), az Izr. Tanítóképző volt vallástanárát, aki 1950-ben csatlakozott a professzori testülethez, és szarkasztikus humorával külön szint hozott a rabbinikus komolyságba. Mából visszanezve, nem látszik a Szeminárium akkori élénk tevékenységén tanárainak életkora.

A Rabbiképző 1945. március közepén nyílt meg újra. Először a menza, mi más, tanárok és hallgatók mind éheztek. Azonnali szükség volt a tanárokra, a Szemináriumban éppúgy, mint más zsidó oktatási intézményekben. A tanszékek hagyományos rendje magától felbomlott, mindenki

¹⁶ Kálmán Ödön két lánya közül Zsuzsa (1912–2003) Vidor Pál felesége volt, Judit (1925–1944/45) Hahn István első felesége (1942-ben kötöttek házasságot). – A lánytestvéreket a nyilas hatalomátvétel után, 1944. októberben deportálták, Judit a deportálásban (vagy már hazafelé jövet?) tifuszban halt meg. Zsuzsa életben maradt, magyar–francia szakos tanár volt. [Kálmán Judit emlékére Kálmán Ödön jutalomdíjat adott át a Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziumának, ezt az iskola 1944/45. évi *Évkönyvének* 1945. aug. 1-jén lezárt gépirata jelzi (31. old.). (Az utalást Patáricza Dórának köszönöm.)] A két testvérnek Zsuzsa halála után lánya, Vidor Anna állított közös síremléket a Kozma utcai temetőben. Judit halálának helye és pontos időpontja ismeretlen. – Hahn a saját, kisméretű, apróbetűs héber Bibliáját, melyet munkaszolgálatosként tartott volt magánál, elhunyt felesége emlékének dedikálta. Héber tanulmányaim első időszakában, 1958-ban ez a példány volt Eötvös kollégiumi szobámban az otthoni Bibliám.

¹⁷ Magyar nyelvű írásaiban David Samuel Löwinger hosszú ő beüvel írta a nevét, ebben igazodva a magyarosító zsidó hagyományhoz, aztán s más nyelveken és külföldön a Löwinger forma vált véglegessé.

¹⁸ Löwinger Sámuel, *Germánia „prófétája”. A náciizmus száz esztendeje* (Budapest: Langer Könyvkereskedés, 1947). – A zsidóság ellen feltornyosuló fenyegetés Löwingert mint eszmetörténészt is foglalkoztatta, csak egy korábbi cikkét idézem: „Hitlerizmus és bojkottmozgalom a XVI. század második felében”, *Magyar-Zsidó Szemle*, 1934, 295–329.

tanított mindent, amit kellett, amire szükség volt. Arabot például, a két évvel korábban elhunyt Heller Bernát egyik tárgyát, és arámit, szírt is Hahn. Nála tanulta az arabot Schweitzer József is.

Löwinger több tudott lenni, mint igazgató és tanár. Az ötvenes évek örökségeként kevesebb szó esik róla, mint amennyit érdemelne. A zsidók kiszorítottságának korszaka után – a demokrácia illúziójában – úgy gondolta, joga van zsidóként is a részvételre országos társadalmi kérdések megvitatásában. Önálló kis füzetben jelentette meg válasz- vagy vitacikkét Bibó István „Zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című, a tisztázás szándékával írt tanulmányára (*Válasz*, 1948), hasonló címmel (1948).¹⁹ Bibóval szemben a „zsidó hatalom” vádját tágabb keretben a fennmaradni akaró és képes kisebbséggel szembeni agresszív fellépésnek tekinti. Elutasítja, hogy a zsidók és a hatalomra törő kommunisták azonosak volnának. Cáfolja a második világháború utáni számonkérések akár csak részben zsidó bosszúként való értelmezését. Amennyire ki merte mondani, maga borúlátó volt a tekintetben, hogy várható-e „konkrét eredmény” akár Bibó tanulmányától, akár pedig a magyarországi helyzetben egyáltalán. Mint kiderült, cikkével ütemtévesztésben van, jóllehet késésben volt már Bibó is. Löwinger a távlatos szkepszisét fejezte ki azzal, hogy az első adandó alkalommal elhagyta Magyarországot.

A zsidó emigrációt Rákosiék 1950-ben már nem, vagy csak nagyon különleges esetekben engedélyezték. A zsidó hitfelekezetek (orthodox, neológ, status quo) állami egyesítése után a nagy vesztes orthodoxia főbb vezetői hivatalos engedéllyel távoztak. Löwinger előtt csak véletlenül nyílt meg egy rés. Hír az *Uj Életből* (1950. máj. 11): „A jeruzsálemi Héber Egyetem fennállásának huszonöt éves jubileuma alkalmából az egyetem vezetősége nagyméretű ünnepélyes kongresszust rendez. A kongresszusra a világ különböző országaiból meghívták a zsidó tudomány képviselőit. Magyarországról meghívót kaptak: dr. Löwinger Sámuel, a Rabbiképző Intézet igazgatója, dr. Róth Ernő és dr. Scheiber Sándor professzorok. A meghívottak képviselőtében május 4-én dr. Löwinger Sámuel Izraelbe utazott.” Róthot és Scheibert nem engedték ki, Löwinger ebből levonta a tanulságot, nem jött haza. Lehet, hogy eleve készült arra, hogy Izraelben marad. A továbbiakban a Héber Egyetem könyvtárában kézirati katalógusokon dolgozott, a Kézirattár egyik vezetője volt. Talán találkozott Widderrel is, élete utolsó évére ő is kijutott Izraelbe.

Ki az igazgató?

Löwinger távozása után ketten voltak tudásuknál és koruknál fogva igazgató-képesek a Szemináriumban, Róth és Scheiber, címük szerint mindketten professzor. Az 1950/51. tanévet Scheiber mint „h. igazgató” nyitotta meg (*Uj Élet*, 1950. okt. 12); a következő, 1951/52. tanévben Róth Ernő folyamatosan mint „e. i. (ez időben) helyettes ig.” szerepel. Ha a lap sűrű utalásait levéltári kutatások nélkül értelmezni próbálom, ezek valami olyasmit jelentenek, hogy Löwinger személyesen vagy üzenetben ő kettejükre bízta az Intézetet, hivatalos felhatalmazást adni távozása előtt veszélyes lett volna, utána meg már joga nem volt, módja sem lehetett. A két tanév után a „kettős hatalom” visszasságát a Magyar Izraeliták Országos Képviselőtársaságának (MIOK) vezető szerve, a Magyar Izraeliták Országos Irodája (MIOI) határozatilag oldotta meg 1952-ben. Vonalas hírként jelent meg az *Uj Életben* a közlemény (1952. szept. 18): „Az Orsz. Rabbiképző Intézet két professzorát, dr. Róth Ernőt és dr. Scheiber Sándort, a Magyar Izraeliták Országos Irodájának Intézőbizottsága szeptember 16-án megtartott ülésén elismerése jeléül igazgatói címmel ruházta fel. A Rabbiképző Intézet új szabályzata (szerint) a váltott rendszerű igazgatásnak megfelelően a két igazgató évenként felváltva tölti be a tanári testület elnöki, illetve elnökhelyettesi tisztségét. Az idei tanévben dr. Róth Ernő látja el e tisztséget.” Róth volt az idősebb, az 1952/53. tanévben az addigi rendszer folytatásaként is ő következett volna. A közleményben kis nyelvi esetlenség van. A grammatika megkívánta kifejezést az idézetben zárójelbe tettem. A hivatalos akarat jelöltje nyilván Róth volt, de Scheibert még ez a szűk testület is mellőzhetetlennek tartotta. A tablókon ezután a tanévkezdő évüknél áll fényképük és az e. i. igazgató cím. (És a tanárok címe sem professzor már: egyszerűen „tanár”) – Scheiber minden későbbi nyilatkozatában úgy beszéli el, hogy 1950-től ő volt az igazgató. Igazgató volt, de nem az igazgató.

¹⁹ A cikk érdemi részeit közöltem a *Zsidók a magyar társadalomban* című kötetben (Pozsony: Kalligram, 2015), II., 475–481.

Róth és Scheiber

Kényes ponthoz érkeztünk. A „váltott rendszerű igazgatás” intézményesítésekor a Rabbiképző két igazgatójának viszonya már több mint feszült volt.

A feszültség – gondolhatni – a következő években is fennmaradt. Négy év múlva botrányba torkollott.²⁰ Házi Jenő (1892–1986) soproni levéltáros, történész az 1940-es években középkori könyvek restaurálása során tizenkilenc héber pergamen fragmentumot bontott ki középkori könyvek kötéstábláiból. (Később Grüll Tibor klasszika-filológus, ókortörténész újabbakat is talált.) A kairói geniza kéziratai iránt elkötelezett Scheiber régóta számontartotta azt a néhány hasonló töredéket, amelyeket korábban fedeztek fel magyar könyvtárakban. A soproni leletekről is tudott. Házi 1947-ben a Magyar Rádióban, 1949. januárban az Akadémián beszélt róluk. Scheiber 1949-ben cikket írt a héber kéziratok jelentőségéről a polgári radikális hetilap év végi számában.²¹ Megemlítette, hogy ő és Róth elmentek Sopronba, megvizsgálták a pergamen lapokat, és a Szeminárium számára fényképeket rendeltek róluk (lásd Scheiber, *Új Élet*, 1950. jan. 5). – Miért mentek ketten? Löwinger igazgató ajánlotta? Több szem többet lát? Scheiber addig megjelent cikkei többnyire geniza-kéziratokról, könyvekről és rabbikról szóltak, a Szemináriumban a bibliai irodalmat adta elő. Róth közismerten nagy rabbinikus szövegismerettel rendelkezett, e téren biztosan felülmúlta Scheibert. Gondolhatták, hogy első pillantásra talán könnyebben azonosítja a kéziratokból kiszakított lapok töredékes szövegét.²² Róth biztosan ezt gondolta, ugyanis az elkészült fényképeket magához vette, és éveken át dolgozott a publikációjukon. Állítólag erről Scheibernek egy szót sem szólt. A *Soproni Szemle*nek feltehetően 1956 őszén benyújtott kéziratát Scheiber talán lektorálásra kapta meg Csatkai Endre (1896–1970) levéltárostól, a folyóirat szerkesztőjétől, mielőtt Csatkai nyomdába adta volna a lapszámot, benne Róth cikkével.²³ Scheiber meglepődött, megütközött. „A magyarországi középkori héber kódextöredékek feldolgozását – mint Dávid Ferenc találóan írja²⁴ – a legsajátabb tudományos témájának tekintette.” A kézirastra 1957 elején felindult hangú levélben reagált Csatkainak. A levelet közli Kövér András.²⁵ Scheiber: „...én jártam Sopronban először (ő [ti. Róth] kíséremként [!] hozzám csatlakozott)”. Szavaiban mint gejzír bugyborog a felháborodás: „méltatlan, jellemtelen csirkefogó”, „szélhámos”. És a kéziratokról: „amikor először volt igazgató-váltás, (...) magához vette a fényképeket s mint saját tudományos anyagát kezelte. Hogy publikálni fogja, azt nekem nem merte mondani soha”. – Az első „igazgató-váltás” – az imént jelzett rend szerint – 1950 őszén volt (1950/51. tanév), nem sokkal az után, hogy a soproni fényképek elkészülhettek. Vajon kérte-e Scheiber Róthtól, a soros igazgatótól, a fényképeket?

Oldalfényt vet a helyzetre egy évtizedekkel később megjelent emlékirat. Más is van benne, nemcsak a soproni kötéstábla-kéziratok. 1954 elején két hétig Pesten tartózkodott Nehemia Allony (1906–1983), 1950 óta a jeruzsálemi Microfilmed Hebrew Manuscripts project vezetője.

²⁰ A történet forrásanyagát Kövér András cikke tárta fel: „Házi Jenő és a zsidóság kapcsolata”, *Soproni Szemle*, 66 (2012), 330–336. – A folyóirat ezen, Házi Jenő emlékének szentelt kötetében Kövér kiadatlan levelek és eddig ismeretlen adatok alapján mutatja be Scheiber és Házi személyes kapcsolatát és tudományos együttműködését. Az alábbiak érdemi részleteit tőle veszem.

²¹ Scheiber Sándor, „Középkori latin és héber kódextöredékek a soproni levéltárban” (*Haladás*, 1949. dec. 29).

²² Terjedelmes művek kis töredékeinek beazonosítása nem egyszerű. Bizonyos segítségre mindenki rászorul (ezt szemérmesen konzultációnak vagy lektorálásnak szoktuk nevezni). Scheiber egyik rabbinikus segítsége Domán Ernő (1886–1976) orthodox rabbi, híresen jó talmudista volt, Scheiber 1963-ban meghívta a Rabbiképző tanárának is. Vö. fia, Domán István finom megjegyzését, in: Kertész Péter, *A könyvek hídja. Emlékfüzér Scheiber Sándorról* (Budapest: Urbis Könyvkiadó, 2005; második kiadás, Budapest: Wesley János Kiadó, 2013), 62 sk. Környezetében Scheiber az apósától és más rabbiktól is kérhetett és nyilván kapott segítséget. A mindjárt említendő könyvében (1969) adatgyűjtőkre nem hivatkozik.

²³ Róth Ernő, „A Soproni Állami Levéltár héber kézíratairól”, *Soproni Szemle*, 10 (1956), 319–334. – A cikk a töredékek héber szövegét pontosan azonosítja, és a rabbinikus irodalom műfajai szerint csoportosítva leírja. Néhány lap fényképét is közli. Véletlen nyomdahiábából, mintegy az elpublikálás megtorlásaként az egyik fénykép (a 323. old.-on) fejjel lefelé fordítva jelent meg.

²⁴ Dávid Ferenc, in: Kertész Péter, *A könyvek hídja* (2013), 217. – A soproni középkori zsinagógák feltárásánál Dávid Ferenc mint a munkálatok művészettörténeti szakértője sűrűn érintkezett Scheiberrel, jól ismerte tudományos érdeklődését.

²⁵ Idézi Kövér, i. m., 332. old., 12. láb.

Az UNESCO támogatásával járta Európát, hogy számba vegye, lefényképezze, esetleg összegyűjtse és magával vigye Izraelbe a második világháborúban feldúlt, a zsidóüldözések során széthányt, kirabolt, a deportálásokban megölt zsidók után őrizetlenül maradt könyvtárak kéziratait. Halála évében jelent meg héber nyelvű emlékirata,²⁶ ebből a budapesti lapokat a *Szombat* kiadta magyar fordításban, két részben.²⁷ Allony megírja, hogy Róth és Scheiber viszályának, „torzsalkodásának” egyik oka az igazgatói pozíció volt. „Miközben a zsidó kultúra felett fekete fellegek gyülekeznek, két barátunk, Róth és Scheiber azon vitatkoznak, hogy melyikük legyen az igazgató.” „Löwinger, mielőtt kiment Izraelbe, (...) azt az utasítást adta, hogy Scheiber legyen az adminisztratív és Róth az oktatási vezető addig, amíg vissza nem tér. Róth kérdésére Löwinger azt válaszolta, hogy azért változtatta meg a véleményét, mert Scheiber így kívánta. (...) Scheiber igen művelt és tájékozott, ismeri a klasszikus nyelveket, tud héberül, angolul és németül, emellett jó megjelenésű is. Róth halachikus ügyekben tájékozottabb, jobban ismeri a Talmudot (...). Nem ért az adminisztratív kérdésekhez, és nem is kedveli az ilyen munkát. Nem úgy, mint Scheiber, akinek kisujjában van az ilyesmi, és tudását ugródeszkaként használja a bel- és külföldi egyetemek vagy oktatási intézmények felé.” Mindketten azt állítják, hogy a rivalizálás már a múlté, de érezni lehet a levegőben a feszültséget és azt, hogy a parázsból bármelyik nap tűzvész keletkezhet.” „Mindketten a Rabbiképző első számú szakértőjének érzik magukat.” – A viszály másik oka a héber kéziratok voltak. „Scheiber azt mondta nekem, hogy minden nyitva áll előttem. Miután átadtam neki az általam kért kéziratok jegyzékét, a helyzet megváltozott. Scheiber felhívott és zavarosan elhárította a kérésemet. Elmondta, hogy Róth (...) két évvel ezelőtt már tanulmányozta a Rabbiképző héber nyelvű kéziratait, ezért azokat valamilyen okból ő nem adhatja oda. Helyettük a Blau [Lajos]-féle kéziratokat ajánlja fel. Kértem a geniza-töredékeket is, hadd vigyem el őket Izraelbe, de ettől elzárkózott.” Egy másik alkalommal Scheiber azt mondta Allonynak a Rabbiképzőben lévő kéziratokról, ő, Scheiber, „folyamatosan dolgozik velük”. Allony és Scheiber a Rabbiképzőben 315 héber nyelvű kéziratot számolt össze, ezeken felül Blau Lajos gyűjteményéből még 63 kéziratot. Allony megnézhetette a Zsidó Múzeum és a Nemzeti Múzeum (Széchényi Könyvtár) héber kéziratait, az MTA könyvtárában „Kaufmann Dávid ritka könyv- és kézirat-gyűjteményét”, „a híres geniza-gyűjteményt is”. Fizetett munkatársak készítettek számára mikrofilm felvételeket. Legáltalánosabb élménye a magyarországi viszonyokról a mindent átható bizalmatlanság volt.

A kínos ügyről hűvösen azt mondhatom, hogy a soproni fényképek nyilván elkészültek 1950-ben, Löwinger távozott, az első igazgató-váltás 1952-ben volt, Róth 1956-ban zárta le és nyújtotta be a *Soproni Szemlének* a cikket, legkésőbb összefoglalóval. Ezen évek alatt Scheiber csupán általánosságokban írt a soproni kéziratokról. Legsajátabb tudományos érdeklődésének tárgya lehettek, monopóliuma nem volt a kiadásukra. Nem említi, hogy kérte volna a fényképeket Róthtól, hogy jelezte volna, foglalkozni akar velük. Talán tudta, hogy nem tudja gyorsan azonosítani a töredékeket. Talán jobban lekötötte őt a Kaufmann geniza, amelyben eredeti szövegekkel találkozott. Róth alighanem felkészültebb volt a soproni töredékek feldolgozásához, mint ő. Ezt tulajdonképpen Scheiber is belátta, legalább hallgatólagosan. Évekkel Róth cikkének megjelenése után, számos régóta ismert és időközben előkerült magyarországi töredéket ismertetve, a soproni kéziratokra éppen csak utal: „A soproni töredékeket — 14 kódex kiszakított lapjait — elhagytuk, mert másutt feldolgozást nyertek.”²⁸ És pontos bibliográfiai adatokkal idézi Róth három publikációját, nevének említése nélkül. – Másrészt, Róth, aki mégiscsak jó öt éven át foglalkozott a kéziratokkal, alighanem inkorrekt volt Scheiber iránt azzal, hogy cikkét Szeminárium-beli kollégájának háta mögött nyújtotta be publikálásra.²⁹

²⁶ Nehemia Allony, *Ketav-jad sel Mose rabbenu* (Jerusalem: Rubin Mass, 1983).

²⁷ Nehemia Aloni [sic!], „Mózes tanítónk kézírata – magyarországi útinapló 1954-ből”, illetve „Mózes urunk kézírata”. Ford. Rajki András, *Szombat*, 10, no. 7 és 8 (1998. szept., okt.).

²⁸ Vö. Kövér, i. m., 332. old., 13. láb. – Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy Scheiber az 1969-ben, *Héber kódexmaradványok magyarországi kötetláblakban* című, összefoglaló jellegű könyvében (Budapest: MIOK, 1969) nemcsak utal Róth cikkeire, de ezeket szerzőjük nevével idézi, és a Róth által kiadott soproni kéziratokat az ő cikkei alapján közli újra. Mondhatjuk, az egykori sérelemből szakirodalom lett számára.

²⁹ Scheiber 1979-ben írta Róthról egy levelében Schmelcz Imrénnek: „Olvastam volt kollegámnak álszent dolgozatát a százéves Rabbiképzőről. A távozása után való dolgokat vagy lekicsinyli, vagy

Mindamellet Róth Ernő tevékenysége a Rabbiképzőben sokkal kiterjedtebb és eredményesebb volt, mint amilyenek ez a történet mutatja. És jelentősebb; „otthon volt a hagyományos halákhikus irodalom minden ágában”.³⁰ Családjogi témából írta doktori értekezését (1941), és Hoffer Ármin halála után azonnal kinevezték az ő tanszékére, utódjául. Talmudi és halákhikus ismeretei nagy tekintélyt szereztek neki, kitűnő előadó volt a katedrán éppúgy, mint a háború utáni évek kultúrestjein. Voltak seminaristák, akik többre tartották őt akkor is, utóbb is, mint Scheibert. Róth tekintélyét és befolyását növelte, hogy azokban az években ő volt a pesti hitközségben a jogi ügyek döntőnöke, a rabbinikus bíróság (*bét din*) elnöke, az ő judiciuma elé kerültek a családjogi ügyek. Halákhikus, és különösen családjogi tudásával senki nem versenyezhetett a környezetében. 1945 után a legfontosabb ügyek közé tartozott az agunák helyzete.³¹ Aguna az az asszony, akinek eltűnt, „nem jött vissza”, ismeretlen körülmények között halt meg a férje, s így nem kaphatott válólevelet (*gét*), nem köthet újabb házasságot. Sok férfi tűnt el a munkaszolgálatban, halt meg deportálás során, ölték meg lágerben. Férfiak is maradtak Auschwitz vagy a pesti gettó után házasztárs, család nélkül. Egy generáció sorsa függött attól, hogy a családjukat elvesztett nők, férfiak köthetnek-e új házasságot. Az agunák halákhikus státusának tisztázásához tanúkat, közvetett bizonyítékokat kellett keresni, meghallgatni. Róth cikket írt ezekről a problémákról, részben elvi útmutatásul a vidéki rabbikar számára is.³² Rendszeresen tartott kitűnő előadásokat a hitközségi kultúrprogramban.

Az 1950-es évek elején Róth is, Scheiber is nyakig voltak a munkával. Féltékenyek voltak a másik sikereire, irigykedtek egymásra, és bocsánat, hogy ezt mondom, intrikáltak is egymás ellen, híveket kerestek a szűk zsidó közönség körében.

Ebben az időben Scheiber a Szeminárium oktatási és tudományos profiljáért felelt, de tevékenysége nem szorítkozott erre. Az IMIT titkára volt, amíg a Társulat működhetett. „Scheiber humánjellegű tevékenysége – írja később hozzám intézett levélben Schmelczer Hermann Imre, a Rabbiképző akkori hallgatója – az 52-es évektől igen jelentős, erről nem sokan tudnak. Segítette a kitelepítetteket (nem zsidókat is), felkereste az öreg, szegény zsidó bácsikat és néniket adományokkal. Ezek nem voltak veszélytelen dolgok.”³³ A Joint (American Jewish Joint Distribution Committee) egyik bizalmi embere volt, és maradt annak kitiltása (1953) után is. Tulajdonképpen titkosan; de hát mit nem tudott az ötvenes években a titkosszolgálat? És mit lehetett zsidó ügyekben teljes nyilvánosság előtt tenni? 1957-től komoly összegek elosztását és felhasználását bízta rá – hogy „a fasiszmus által megbénított magyar zsidó tudomány új életre serkentse”³⁴ – a Claims Conference / Conference on Jewish Material Claims against Germany (JCC), illetve az ebből önállósult Memorial Foundation for Jewish Culture is, így tudta újraindítani a *Magyar-Zsidó Oklevéltárat*, majd a vidéki hitközségek történetét feldolgozó könyvsorozatot, fizetni hiánypótló zsidó bibliográfiák adatgyűjtését,³⁵ megjelentetni a Rabbiképző Intézet *Évkönyveit*, szerkeszteni és kiadni nemzetközi szerzőgárdával emlékkönyveket (Löw Immanuel, 1947; Goldziher Ignác, I. köt., 1948, II. köt., Jerusalem, 1958),

semminek tekinti. Folyton a maga történetét írja meg, a Rabbiképzőé helyett. Sebaj, múltó jelenség.” (A kézirat Sch. H. I. hozzám írt leveleinek gyűjteményében.)

³⁰ Róth Talmud- és halákha-tanári tevékenységéről részletesen és nagy elismeréssel ír Schmelczer Imre a fentebb idézett cikkében, „Élet a falak mögött”, 208–210.

³¹ A tárgyról, szélesebb alapokon lásd Kónya Judit, „Pusztulás és gyász: vallásjogi problémák (1945–1949)”, *Regio*, 24, no. 2 (2016), 7–21.

³² Róth Ernő, „Halákhikus problémák”, *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítője*, 1948. jún., 20–27. – Róth hasonlóan roppant jelentőségű halákhikus cikke a zsinagógákról: „Az elárvult templomokról”, uo., 1947. ápr., 31–37.

³³ Schmelczer Imre K. G.-hoz intézett leveléből (1993. máj. 7).

³⁴ *Uj Élet*, 1958. jan. 15.

³⁵ Galambos Ferenc (1910–1988) jogtanácsos gazdag irodalmi bibliográfusi munkásságának (a *Nyugat*, a *Kelet Népe* stb. repertóriumai) egyik oldalhajtása volt a zsidó bibliográfia: *A magyarországi judaica bibliográfiája a kezdetektől 1954-ig*, I–III. (MS, 1955); Galambos Ferenc, *A Magyar Zsidó Szemle írói és írásai, 1884–1948* (MS, 1957); *A Múlt és jövő repertóriumai*, I–III. (MS, 1974). – A cédulázókat Scheiber irányította és zsebből fizette, Galambos mellett részt vett a cédulázásban dr. Bartos György jogász (Blau Lajos fia), Erdős Veronika könyvtáros (OSzK, férjzett nevén Müller Veronika) és Schmelczer Imre rabbijelölt. (Schmelczer Imre szíves levélbeli közlése, 1993. máj. 7.)

és igen, kiadni saját cikkeinek gyűjteményét is. Tudományos kiadványai miatt külföldről bírálatok érték. „Különösen cionista és orthodox részről úgy vélték, hogy »a világ zsidóságának pénzén« fontosabb lett volna elementáris héber–zsidó tartalmú könyvek publikálása (nyelvkönyv, történelem,³⁶ liturgia), mint az *Oklevéltár* kötetei vagy Scheiber saját magyar-vonatkozású dolgozatainak gyűjteménye. – Ez Scheibert nagyon bántotta.”³⁷ Szükszavúan mondom: Scheiber helyesen járt el, az idő igazolta.

1983-ban, 70. születésnapján, az öt köszöntőknek válaszolva, pathétikusan mondta: „Én nem vagyok nagy tudós, csak egyedül maradtam. Akik nálam különbek voltak, nem jöttek vissza, vagy elhagytak” (*Summa vitae*).³⁸ A nagy tudású Róth távozása után Scheiber a Szemináriumban valóban „egyedül maradt”. Talán megengedhető, hogy kis maliciával hozzátegyem: biztosan meg is könnyebbült, többé nem volt riválisa.

Lapok a kairói genizából

Scheiber az egyetemes zsidó tudományban a magyarországi viszonyok korlátai között is nemzetközileg a kiválóságok egyike. A judaisztikában „legsajátabb” kutatási területe a kairói geniza középkori héber kéziratának kiadása volt.³⁹ Szerteágazó munkásságának ezt a részét Magyarországon sok évtizedes távlatban is csak nagyon kevés szaktudós ismeri, a szélesebb művelt közönség egyáltalán nem, holott az *Uj Élet* lapjain rövid közleményekben rendszerint hírt adott róluk. (Igaz, nem is a széles közönségnek szólnak ezek a cikkek.) Scheiber lassan fordult ebbe az irányba, a geniza felé, tanulmányai nem erre készítették fel, de első angliai tanulmányútján Cambridge-ben már bepillantott ebbe a kimeríthetetlenül gazdag tárházba, és tudatosodott benne, hogy Kaufmann Dávid gazdag hagyatékában Pesten is feldolgozásra várnak a hasonló kéziratok.

A geniza óperzsa–arámi eredetű szó, kincstárat jelent, de így hívják azokat a gyűjtőhelyeket is, amelyeken az isten nevet tartalmazó kéziratokat (*sejmesz* < héb. *semot*, „nevek”), de tágabb értelemben minden használaton kívüli héber kéziratot, okmányt, levelet, irodalmi szöveget stb. kidobás, megsemmisítés helyett félretesznek. Egy ilyen késő-középkori – kora-újkori genizát találtak meg (1877/1878) Kairó kopt városnegyedében (Fusztát-Miszr / Fostat / Ó-Kairó), a kopt keresztény Szt. Mihály-templomból a IX. században (882) átalakított egykori Ben Ezra-zsinagógában. Pergamen (vellum), papirusz („egyiptomi papír”), vastagabb vászon vagy papír kéziratok több százezer lapnyi nagyságrendben, a középkori zsidó gazdaság- és művelődéstörténet kincsesbányája. Főlegessé vált, eltemetésre váró iratok halottasháza, örök időkre szóló papírkosár: ez volt a kairói geniza évszázadokon át. A végtelen mennyiségű kézirat értékét 1896-ban ismerte fel Solomon Schechter (1847–1915) moldvai születésű rabbi, akkor a Cambridge University tanára (lecturer), és nem kis részüket – akkori, utólag túlzottnak bizonyult becslések szerint 193 000 kéziratot – rögtön meg is szerezte az egyetem könyvtára számára (1897). Cambridge ma is a geniza messze legnagyobb gyűjteménye (jó áttekintést ad róla Stefan C. Reif, *The Cambridge Genizah Collections*, 2002), kurrens digitális katalógusa egyelőre csak valamivel több, mint 30 000 tételt jegyez. Jelentős anyag került New Yorkba (Jewish Theological Seminary / JTS), Oxfordba (Bodleian Library), Szentpétervárra (Szaltikov-Scsedrin Könyvtár) és több más gyűjteménybe.

³⁶ Éppen történelem-tankönyvre nem volt szükség, rendelkezésre állt Hahn István munkája: *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig* (A Pesti Izr. Hitközség vallásoktatási kiadványai) (Budapest: Uj Idők Irodalmi Intézet / Singer és Wolfner kiadása, 1946). Scheiber recenziót írt a könyvről az *Országos Rabbi Egyesület Értesítőjében*, 1947, 65–68. Izrael Állam a könyvben még utalás a várt jövőre (183 skk., „Jelen és jövő mesgyéjén”), de az ország földrajzáról jó áttekintést kapunk. – A kitűnően sikerült, mindenre kiterjedően gazdag, ugyanakkor könnyen olvasható könyvet egészen az 1990-es évekig használták rabbiképzős, egyetemista diákok.

³⁷ Schmelczer Imre K. G.-hoz intézett leveléből (2003. júl. 31).

³⁸ A Rabbiképző általa szerkesztett utolsó *Évkönyvében* (1983/84) és a *Folklór és tárgytörténet* III. kötetében (1984), 585.

³⁹ Alexander Scheiber, *Geniza Studies* (Collectanea, 17) (Hildesheim – New York: G. Olms, 1981), 570 + 116 old.

Kaufmann Dávid (1852–1899), a Rabbiképző Intézet professzora Kairóban már csak a maradékból meríthetett (1898), és az sem volt semmi.⁴⁰ Ritka értékű gyűjteményét (könyvek, kéziratok, geniza) az ő és az özvegye (*née* Gomperz Irma, 1854–1905) halála után anyósa, Gomperz Róza (*née* Ehrenfeld, 1830–1917) azonnal a Magyar Tudományos Akadémiának (MTA) ajándékozta (1905). Az ajándékot az Akadémia ülésén Goldziher Ignác méltatta, ő adta róla az első értékelő véleményt.⁴¹ Tanítványai, Kandel Sámuel (1884–1944), a Zsidó Leánygimnázium, Weisz Miksa (1872–1931), a Rabbiképző tanára, és mások néhány szöveget kiadtak, Widder Salamon elkészítette a liturgikus énekek (*pijjut*) katalógusát,⁴² de mindez csak a munka kezdetét jelenthette. Weisz a maga idején definitív katalógusa a Kaufmann hagyatékából az MTA Könyvtárába került kéziratok- és könyvekről⁴³ a héber és judeo-arab geniza-kéziratokat csak szövegcsoporthoz és körülbelüli darabszám szerint regisztrálta őket, számait összesítve 554 tételt. A geniza darabszámát Scheiber 1948-ban 660-ra (*Report on the Hebrew MSS in Hungary*, IX), 1978-ban 750-re tette (*Geniza Studies*, 1981, 517). – Az eredeti „körülbelül hétszáz darabból” néhány kisebb töredéket, szám szerint negyvenet (varázsigék és hasonló), tisztelete jeléül Kaufmann Goldzihernek ajándékozott; ezeknek „Budapest ostroma alatt 1944-ben” nyoma veszett (Scheiber, *Report*, i. h.).⁴⁴ Mindenesetre, a Szemináriumban Scheiber idején nem merült feledésbe, hogy foglalkozniuk kell ezzel az anyaggal. – 1995/1996-ban az MTA Könyvtára a Getty Grant Program támogatásával a kéziratokat restauráltatta.⁴⁵

A Kaufmann Gyűjteményben lévő geniza-kéziratok rendszeres feldolgozását a felszabadulás után Löwinger, Scheiber, Hahn és Róth együtt kezdték el, nyilván mindjárt amint a Rabbiképző megindítása után lélegzethez jutottak. Hogy kinek a kezdeményezésére, nem tudható, abban a helyzetben azonban ez aligha lehetett más, mint Löwinger. Sok évvel később Scheiber némiképp homályos megfogalmazásban önmagát állította az előtérbe (vö. *Geniza Studies*, 520 sk.), ami leginkább abból a perspektívából értelmezhető, hogy az említettek közül egyedül ő maradt meg életfogytiglan a Kaufmann geniza kutatásában. Valószínű, hogy a hasonló külföldi anyagot akkor leginkább ő ismerhette közülük, háború előtti angliai tanulmányaiból. Megpróbálta összegyűjteni az anyag zömétől elsodródott lapokat. Löwinger bibliai és rabbinikus kéziratlapokkal, Hahn arab szövegekkel, Róth halákhikus művek töredékeivel foglalkozott. Scheiber – Widder nyomán – liturgikus költeményekkel (*pijjut*). Az első eredményeiket összefoglaló dolgozat 1948-ban a párizsi XXI. Nemzetközi Orientalista Kongresszuson Löwinger, Scheiber és Hahn közös előadásában „került bemutatásra” (*Uj Élet*, 1950. okt. 19); hogy ez a Scheiber által használt igealak személy szerint kit takar, nem tudom. A Rabbiképző tanári karának ülésén 1948. jún. 18-án szóba került, hogy mindhárman meghívást kaptak a kongresszusra. 1949-ben Magyarországról már nem volt könnyű külföldre utazni. Részt vett a kongresszuson az 1928 óta Párizsban élő Vajda György (Georges Vajda) és hivatalos résztvevőként az itthon akkor már – az MKP / MDP tagjaként – vezető tudományos funkciók felé haladó Telegdi Zsigmond, talán az utóbbi ismertette

⁴⁰ A Kaufmann genizák történetének pontos, kimerítő leírását adja Ezra Chwat [The National Library of Israel], „A History of the David Kaufmann Genizah Collection”, https://www.academia.edu/21729203/A_History_of_the_David_Kaufmann_Genizah_Collection.

⁴¹ Goldziher Ignác, „Kaufmann Dávid könyvtára”, *Akadémiai Értesítő*, 17 (1906), 306–314.

⁴² Widder Salamon, *Geniza töredékek poétikus darabjainak jegyzéke a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában lévő Kaufmann Dávid féle gyűjteményben* (Budapest, 5707 / 1947) [klny. a Löw Immanuel Emlékkönyvből, 1947]. – Scheiber magánkönyvtárában Widder egy másik geniza-tanulmányával egybekötve (ma az MTA Könyvtárában).

⁴³ Weisz Miksa, *Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratai és könyvei* (Budapest: Alkalay Adolf és fiánál Pozsonyban, 1906), 183 sk.: „XVII. Genizah-Stücke”.

⁴⁴ [Dávid Nóra, a Kaufmann Gyűjtemény curátorának szíves közlése szerint az 1959-ben készült mikrofilmek 560 darab szerepel, utóbb ezenfelül 93 darabot publikációk alapján azonosítottak, az 1994-ben készült újabb mikrofilmek 17 további darabot vettek számításba AS jelzettel (E-mail, 2026. ápr. 15). Ez összesen 670 kéziratot, illetve töredéket jelent. A szíves tájékoztatást ezúton is köszönöm.]

⁴⁵ A restaurátor, Szabados Judit jelentését lásd in: *David Kaufmann Memorial Volume*. Ed. by Éva Apor (Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences, 2002), 69 skk. – A Könyvtár internetes honlapján a Kaufmann Gyűjtemény rovat is megemlíti (2008), hogy „a mintegy hétszáz töredéket a kaliforniai Getty Alapítvány (Santa Monica, utóbb Getty Foundation, Los Angeles) jóvoltából sikerült restauráltatni”.

a dolgozatot.⁴⁶ A mintegy 120 oldalas nyomtatott tanulmánygyűjtemény⁴⁷ felhívta a nemzetközi kutatás figyelmét Kaufmann Gyűjtemény genizáinak addig ismeretlen anyagára.

A kiadás Scheiber legjobb képességeit igényelte és mozgósította. Egészen különleges memóriája volt. Könyvek, tanulmányok, hivatkozások, utalások bibliográfiai adatait tartotta a fejében, gyakran lapszámgigé, de nem is ez a legfontosabb. Vizuális emlékezete megőrizte a valaha is látott, ha csak fényképen is látott kéziratok duktusát. Különbözö gyűjteményekbe, városokba, országokba, földrészekre szétszóródott kéziratoklapokon ismerte fel – a kézírás alapján, emlékezetből – az összetartozásukat, anélkül, hogy együtt látná öket (long-distance join). A geniza-gyűjtemények mindenütt véletlenszerűen egymás mellé kerültek lapokat jelentenek. Ki lehet adni öket egyenként, ám igazi tudományos feldolgozásuk csak akkor lehetséges, ha legalább fényképen egymás mellé kerülnek a velük összetartozó, de külföldi könyvtárakban őrzött lapokkal. Annak, aki eredményre akar jutni, át kell néznie kiadatlan kéziratok tömegét is külföldöz gyűjteményekben. Nos, ezt az összetartozást fel tudta ismerni Scheiber fejben, emlékezetben, ezen a képességén alapulnak geniza dolgozatai. Éppen csak említeni kell még, hogy egyedi középkori héber kéziratok feldolgozásához ismerni kell az egész középkori zsidó írásbeliséget, irodalmat általában, és a kairói genizából korábbi évtizedek során kiadott egyéb kéziratokat különösen. A publikációk egymásra épülnek, csak egymásra épülhetnek.

Scheiber tudományos főműve, a *Geniza Studies* (1981), 41 német vagy angol nyelvű és 21 héber nyelvű dolgozatot foglal magában, X–XIII. századból való héber vagy héber betűkkel írt arab (judeo-arab) kéziratok kiadását. Első, héber nyelvű cikke a kötetben 1943/44-ből való, dunaföldvári rabbi korából (megjelent 1947-ben), az utolsó, németül, 1979-ből. Nagyjából egyharmaduk magyarországi folyóiratban jött ki (*Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*), a többi külföldön. A kötet megjelenése után még legalább hat-hét hasonló szövegkiadása jelent meg folyóiratokban. Cikkeiben közli a kéziratok héber szövegét kvadratikuss átírásban, fototípiáját, esetleg – ritkábban – a fordítását is, és minden adatot, amit a szövegről és a szerzőről tudni lehet, kimerítő bibliográfiai utalásokkal a korábbi szakirodalomra. A cikkek tömör bevezető része monografikus értékű. Geniza tárgyú recenzióinak száma természetesen jóval több, mint eredeti publikációi.

A genizából a bibliai szövegtörödékek kevés érdeklődést ébresztettek benne, bár kiadott néhány midrást is. A talmudi és rabbinikus irodalom lapjaihoz sem akart nyúl, ezekben egyenként, a szöveg azonosításán túlmenően, talán nem látott elég fantáziát. Legfőképpen a különleges, esetleg egyedi szövegek érdekelték: szertartási költemény, értekezés vagy vitairat, levél, könyvkatalógus stb.). Az eredeti, *non lectum* kéziratok vonzották, a tudományos szövegkiadások áramlatában is az *editio princeps* szerzője akart lenni, nem is mulasztotta el soha, hogy saját cikkeit idézze. A judeo-arab szövegeknél, bár tudott arabul, mindig igénybe vett segítséget, a fentebb már említett Georges Vajda Párizsból, a magyar származású, de Jeruzsálemben élő Joshua Blau (1919–2020) és egy rövid, különleges történelmi időszakban egykori rabbi- és professzortársa, Hahn István tanácsait, közreműködését. Scheiber számos, szokottnan szűkszavú cikke nem minden szálát bont ki az általa azonosított és publikált geniza-

⁴⁶ „Report on the Hebrew MSS in Hungary...”, in: *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes* (Paris, 1949), 117–123.

⁴⁷ A könyv: גנזי קויפמן [Ginze Kaufmann]. *Genizah Publications in Memory of Prof. Dr. David Kaufmann*. In collaboration with Stephen Hahn (יצחק האן), Ernest Roth (רית נ. צ. רות). Ed. by Samuel Löwinger (דוד שמואל לוינגר), Alexander Scheiber (אלכסנדר שיבר) (Budapest: k. n. [S. Löwinger], [5]709 – 1949; reprint kiadása, Löwinger közreműködésével: Jerusalem: Maqor, 1971). Kéziratokról közöl cikket benne Hahn, Löwinger, Róth, Scheiber, Widder. A megjelent kötet tanulmányait egyenként ismerteti Scheiber, „Kaufmann Dávid geniza-gyűjteményének kiadása”, *Uj Élet*, 1950. jan. 19. – A kötet munkálatairól lásd még: Scheiber Sándor, „A Kaufmann-Geniza kutatása és jelentősége”, in: *Évkönyv, 1977/78*. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselete. Szerk. Scheiber Sándor (Budapest, 1978), 310–328, kül. 313 skk.; uő, „The Kaufmann-Genizah: Its Importance for the World of Scholarship”, in: *Jubilee Volume of the Oriental Collection, 1951–1976*. Papers Presented on the Occasion of the 25 th Anniversary of the Oriental Collection of the Library of the Hungarian Academy of Sciences. Ed. by Éva Apór (Budapest, 1978), 175–188 = *Geniza Studies*, 513 skk. Saját munkáiról a cikk külön szakaszában, részletesen: 520 skk., IV. rész.

kéziratok értelmezéséhez, és ezt persze én se tudom megtenni, de azért nekifogok, s az ő nyomán, talán kissé más hangsúlyokkal, szeretném kiemelni az ő személyes motívumait.

Első, már hivatkozott cikke a Kaufmann geniza anyagából, amely cikket 1944-ben zárt le, de csak 1947-ben jelenhetett meg a *Löw Immánuel Emlékkönyvben*, héberül, egy baghdadi származású, Fuszátban élő bibliográfus, kéziratmásoló és könyvkereskedő, Joseph ben Jacob ha-Bavli (XII. század) kéziratait tárgyalta. A könyvek között élő Scheiber később is több cikkben visszatért e kéziratokból kibontakozó szellemi elődjének hagyatékához, összeállította művei vagy az általa készített másolatok címjegyzékét. Más középkori könyvjegyzékeket is kiadott a genizából, az egyetemesség felé szélesítve azt a képet, amelyet végül, túllépve a soproni incidensen, gazdag anyag alapján a magyarországi zsidó könyvkultúráról adott (*Héber kódexmaradványok*, 1969). – Többször kézbe vette a Biblia szövegére alapozott polemikus irodalom (a középkori zsidó Biblia-kritika) műveit. Kezdte az alább mindjárt sorra kerülő Szaadja ellenfelével, Jacob Qirqisani (X század) karaita szerzővel, akinek a rabbinikus imakönyv elleni kritikáját korai cikkeiben tárgyalja, oxfordi kézirat alapján (héberül a *Goldziher Emlékkönyvben*, 1949 = angolul a *Hebrew Union College Annualban*, 1949 = *Geniza Studies*, 1 skk.). Hasonló, a középkorban elterjedt polemikus mű, a *Régi kérdések* (*Se'élet atiqot*, X. század) két részletének kéziratát azonosította a Kaufmann, illetve a Cambridge-i genizában. A könyv a héber ábécé betűire felfűzött kérdések és ezekre adott magyarázatok segítségével a Tanakh rabbinikus és karaita értelmezései között akart igazságot tenni. A Biblia magyarázza a Bibliát elvet követve, azaz elhárította a rabbanita értelmezésnek még a lehetőségét is. A szerző személynevét Scheiber fejtette meg (Jichak). Szerette volna kideríteni a teljes nevet is, de ez nem neki sikerült, egy újabb kéziratban a temesvári születésű, román börtönből alijjázó Ezra Fleischer (1928–2006) találta meg (Isaac ha-Mahbil); később Scheiber „irigység nélkül” hivatkozott levélbeli barátjának leletére. – A karaita hittudósok, akiknek elnevezése „(Biblia-)olvasókat” (*qara'im*) jelent, a IX. században léptek fel Iraq és Irán zsidó tanházaiban. Követőik az egész Keleti Kalifátusban elterjesztették nézeteiket. A XIX. századi zsidóságtudomány (Wissenschaft des Judenthums / *Madda'e ha-jahadut* / Jewish Studies) eretnek szektának tartotta őket, ez a felfogás már a múlté, ma általánosan elfogadott, hogy a zsidó hagyomány önálló irányzatát képviselték (és képviselik mind máig), szorosabb kapcsolatban az ezoterikus és kabbalista Biblia-magyarázatokkal. Ragaszkodtak a Tóra írott szövegéhez (*tora bi-ketav*), és egészében elutasították az úgynevezett szóbeli tant (*tora be-'al-pe*), azaz a Misnától kezdve a teljes rabbinikus irodalmat. Scheiber nagy erudícióval adott ki karaita kéziratlaponkat (karaita lehetett a *Régi kérdések* szerzője is). – Még több cikket szentelt a karaizmus legnagyobb ellenfele, a judeo-arab nyelv nagymestere, Szaadja ben Joszéf ha-Fajjumi / Sza'adja Ga'on (892–942) geniza-kéziratainak. Az egyiptomi születésű Szaadja Dél-Mezopotámiában telepedett le, és 928-ban az Euphratész egyik keleti főcsatornája mellett, a mai Hille térségében, Babylóntól északra fekvő Szúrában az egyik legnagyobb, híres babylóniai tanház (*jesiva* / Akadémia) fejevé (*ros jesiva*) választották. Vitái voltak a karaitákkal, nézeteltérések közte és rabbi kortársai között, konfliktusai a kalifa által kinevezett babylóni zsidó főelöljáróval (exilarcha), de tekintélye kikezddhetetlen maradt. Szaadja alapozta meg a rabbinikus tanítás filozófiai kifejtését, a filozófiai érvelést, ő vezette be a keleti jesiva gyakorlatába a görög filozófiai iskolák térbeli elrendezését (fedett csarnok, előadóterem pódiummal, külön iroda a rabbinak, kert, pihenőhely). Nem lehet a kéziratletelek véletlenjével magyarázni, hogy Scheiber oly sok cikket írt róla, legalább ötöt szentelt kéziratainak. Merem megtenni azt a talán önkényes, pszichológizáló megjegyzést, hogy a Rabbiképzőben maga is nem egyszerűen igazgató akart lenni, inkább modern szellemű, de a régiek befolyásával bíró jesiva-fő, ha péntek esti kiddusain nem lehetett is annyi hallgatója, mint Szaadja Gaonnak.

Feltűnő, hogy Scheiber geniza tanulmányai között aránylag sok foglalkozik a zsidóságba betérő keresztényekkel, vagy éppen azokkal a kéziratokkal, amelyek tőlük, a középkori prozelytáktól (*gér*) származnak. Atélte azt a kort, amelyben a zsidóüldözés előli menekülés útvonalaának látszott a kitérés, ő mást választott, a tudományban a középkori betérőket tette a virtuális mérleg másik serpenyőjébe. Sorra jelennek meg munkáiban a XI–XII. század prozelytái, többüket ő tudta elsőként azonosítani.

A prozelyta Obadja krónikája és kottái

Scheiber Sándor kutatásaiban különleges helyet foglal el a normann keresztény Johannes, a zsidóságba betérő (prozelyta) Obadja (*Obadja ha-Gér*). A kairói genizában fennmaradt kézírataival mára több tucat tudományos dolgozat foglalkozik. Héber nyelvű önéletrajzi krónikája és zsidó szertartási költeményeket kísérő gregorián kottái (neumák) unikumok a XII. századi, s egyáltalán, a középkori zsidó kultúrában. Obadja napjainkban az első keresztes hadjárat korának egyik zsidó nevezetessége. A Krónika egy terjedelmes részletét Scheiber adta ki a Kaufmann genizából, s ő ismerte fel – egyidejűleg az amerikai Norman Golb hebraista filológussal –, hogy a neumás kéziratokat Obadja írta. A kéziratok történetei beleszövődnek a nagytörténelem mappájába, a kutatástörténet megvilágítja, milyen körülményesen tárulnak fel a kairói geniza értékei.

Obadja nevét elméletben a kairói geniza felfedezését követő első évek óta ismerheti a kutatás. 1901 óta ki van adva a számára Barukh ben Jichak aleppói rabbi, jesiva-fő által az 1100-as években kiállított ajánlólevél egyik részlete Obadja ha-Gér számára. Az ajánlás „minden zsidó községnek” szól, „ahova (Obadja) eljut”. Az ajánlólevél egyik felét egy Magyarországról, a Nagyszombathoz közeli Bazinból (Böding, ma: Pezinok, Szlovákia) származó, gyermekkorában szüleivel Jeruzsálemba áttelepült rabbi, könyv- és kéziratgyűjtő, könyv- és kéziratkereskedő, Solomon Aharon Wertheimer (1866–1935) közölte egyik, vegyes tárgyú kéziratokat tartalmazó (több kutató szerint szedett-vedett) könyvében.⁴⁸ A kézirat ezen részén, egyik oldalán az Obadjának szóló ajánlás áll, a másikon költői hangú szöveg „Jesurun lányainak” (Izrael, Deut. 32,15 stb.) szenvedéséről, amely szenvedést idegen nemzet, idegen, nem értett nyelvű elnyomók okoznak. A lapot Wertheimer később más kéziratokkal együtt eladta az oxfordi Bodleiannek. Az ajánlólevél másik felét Jacob Mann (1888–1940), a Hebrew Union College (HUC, Cincinnati, Ohio) professzora ugyanabban a könyvtárban találta meg és adta ki (1930), ebben szerepel Obadja személyének jellemzése (lásd alább). Ekkorra már a geniza-kéziratok nagy gyűjtője, Elkan Nathan Adler (1861–1946) magántudós a saját gyűjteményéből megjelentetett egy töredékes kéziratot (1919),⁴⁹ amely majd Adler gyűjteményével együtt bekerül a JTS-be, és később Obadja Krónikája részletének bizonyul. Ugyancsak J. Mann adta ki egy kéziratot *Sziddur* (imakönyv) töredékét, a péntek esti imaszöveg záró szakaszát (1925). Ebben a kolofonszerű formulában a másoló, „Obadja, a normann prozelita (*ha-gér ha-normandisz*)”, ahogy magát nevezi, megjelöli az időpontot, amikor „belépett Izrael Istenének szövetségébe”.

A sorsfordító dátumot, mint a középkori zsidó iratokban szokás, Obadja két kronológiai rendszerben adja meg, mindkettőben az évezredet jelölő szám nélkül, a „kis időszámítás” szerint (a szöveghez vö. *Geniza Studies*, 46; a kéziratlap fényképe uo., 65). Az egyik rendszer a Szeleukida éra (*li-šetarot*, „az okiratok / jegyzékek szerint”, értsd: a királylisták alapján kialakított dátummal; a kezdőpont: i. e. 311); az Obadja által megadott dátum: elul אלוּל, 413. elul, azaz 1413 AeS = i. sz. 1102. augusztus vagy szeptember. A másik rendszer a IX. században használatba hozott zsidó világteremtési éra (*minjan le-jecira*), ennek kezdőpontja a hagyományban hosszan ingadozott i. e. 3762 és 3758 között, de végül rögzült: i. e. 3761; Obadja dátuma: תתס"ב, 862 (az évezred száma nélkül), azaz 4862 Anno Mundi = i. sz. 1102. Ezek szerint Johannes-Obadja betérésének dátumát a julianusi naptárban így normalizálhatjuk: 1102. nyár vége – ősz eleje.

Élettörténetét maga Obadja írta meg egyes szám harmadik személyben egy héber nyelvű krónikában, melyet a kutatók J. Mann szövegei óta így emlegetnek: *Obadiah Scroll* (*Megillat Obadja*), Obadja-tekercs, Obadja Emlékirata (*Memoir*) vagy Krónikája. Mint említettem, a Krónika lapjaiból az elsőt Adler adta ki 1919-ben (ez ma New Yorkban, a JTS könyvtárában van); kettőt J. Mann fedezett fel Cambridge-ben 1930-ban, majd pedig egy újabb lapot Goitein azonosított,⁵⁰ szintén Cambridge-ben (1953): az apja révén magyarországi eredetű Shelomo Dov

⁴⁸ Solomon Aaron Wertheimer, *Ginze Jerusalem*, II. köt. (Jeruzsálem, 1901), 16a–17a. – A kötet Scheiber könyvtárából ma az MTA Könyvtárában.

⁴⁹ Elkan Nathan Adler, „Obadia le prosélite”, *Revue des Études Juives*, 69, no. 137–138 (1919), 129–134.

⁵⁰ Shelomo Dov Goitein, „Obadyah, a Norman Proselyte. Apropos the Discovery of a New Fragment of His »Scroll«”, *Journal of Jewish Studies*, 4 (1953), 74–84.

Goitein (1900–1985), akkor a Héber Egyetem, később a Pennsylvania professzora, a Scheibernél valamivel idősebb nemzedékben a nemzetközi geniza-kutatás egyik igazi nagy alakja.⁵¹

A Krónika két további lapját, négy oldal szöveget, Scheiber találta meg a Kaufmann genizában. Egykori jelzete (a lapok alján): 134, a mai (a katalógusban): MS 24 (134), fol. 1–2. Szövegükben szerepel Obadja ha-Gér neve. Scheiber a Goitein cikkében közölt fényképen figyelt fel arra, hogy a Krónika egyik helynevet (Adina) már ismeri a Kaufmann geniza egy lapjáról is. Évekkel később is lelkesülten írta le a felfedezést (vö. *Geniza Studies*, 457): 1953 decemberében este otthon olvasta Goitein cikkét, másnap reggel berohant az MTA Keleti Könyvtárba, és a Kaufmann Gyűjtemény geniza-kéziratában, amellyel már korábban is foglalkozott, s amely Obadját és az Adina helynevet is említi (MS 24 (134), fol. 2a, 7. sor, és fol. 2b, utolsó sor), felismerte Obadja kézírását. A Krónikában helynévként használt *adina* szó (עדינה) Jesaja könyvében egy formula része: „(te) élvezeg (nő), aki biztonságban ülsz” (Jes. 47,8).⁵² Etymológiája az Éden-kerthez vezet vissza. A Krónikában szereplő Adina nem más, mint Bagdad, a virágzó nagyváros. Első említésekor Obadja meg is magyarázza: „Adina, ami Bagdad”. Scheiber erre a metonymikus névre figyelt fel Goitein cikkében, és ennek alapján tudta a Kaufmann geniza szóban forgó lapjait Obadja Krónikájához sorolni. Cikkében a héber szöveg német fordításában már csak a Bagdad nevet használta. A két budapesti lap publikációja az 1954-es évszámmal jelent meg az MTA orientalistikai folyóiratában.⁵³ Scheiber gyorsan hírt adott róla egy fontos izraeli folyóiratban is.⁵⁴ A Krónika, az aleppói ajánlólevél és az említett kolofon alapján most már főbb vonásaiban megrajzolható volt Obadja élettörténete. Származásáról, szülőhelyéről épp a budapesti kézirat ír részletesen.

Előbb azonban vessünk egy pillantást a szélesebb történeti háttérre, lássuk a kor legfontosabb fejleményeit. A keresztény egyház 1054-ben véglegesen kettészakadt nyugati és keleti ágra, a római pápa és Konstantinápoly (Bizánc) patriarchája kölcsönösen kiátkozták egymást. A normannok a XI. század közepén megszerezték Bizánctól Dél-Itália térségét, az utolsó nagyobb város, Bari 1071-ben esett el. A keleti egyház fokozatosan kiszorult Dél-Itáliából. A századfordulón pedig az első keresztes hadjárat (1096–1099) és a Közel-Keleten kialakított keresztény államok harcai megforgatták az egész világot.

A kereszténységben már az ezredforduló óta élénk messianisztikus várakozás és küldetéstudat élt. „Fújjatok meg a sófárt Cionban, fújjatok riadót szent hegyemen, reszkessen (*jirgezu*) a félelemtől mindenki az országban, mert jön az Örökkévaló (JHVH) napja, mert már közel van!” (Joél k., 2,1). A Krónika is Joél prófétát idézi, héber betűkkel „az edomiak nyelvén”, azaz latinul (*Sol convertetur in tenebras [et luna in sanguinem] antequam veniat dies Domini [magnus et] terribilis*), és „Izrael nyelvén”, héberül is: „A Nap átvált sötétséggé, és a Hold vérré, és ezután eljön az Örökkévaló napja, a nagy és félelmetes nap” (Joél k., 2,31 Vulg. [3,4 Mas.]). A próféta szavainak, az akkori jelenre vonatkoztatva, nyomatékot adtak a XI. század utolsó két évtizedében különösen sűrű hold- és napfogyatkozások; említendő, hogy az 1086. évi (febr. 16) és az 1098. évi (dec. 25), csaknem teljes napfogyatkozások Itáliában is láthatók voltak. Az évszázad végén a pápa valóban meghirdette a keresztes hadjáratot (1095), és az első lovagok elindultak, hogy Jeruzsálemet felszabadítsák a pogány uralom alól (azaz elfoglalják). Obadja Krónikája is utal arra, hogy a „frankok” (az európai keresztények, ahogy Keleten nevezték őket) készülődnek a hadjáratra „az izmaeliták (*jismaélím*, azaz arabok) és a zsidók (*jehudim*) ellen”: „vállukra és ruháikra a kereszt jelét varrják”. Velük és nyomukban kalandot és zsákmányt kereső, csöcselék seregek is. „Miért menjünk (más országokba) harcolni az ellenségeinkkel – idézi őket Obadja –,

⁵¹ Főműve: *A Mediterranean Society. The Jewish Communities of the Arab World...*, I–VI. köt. (1967–1999).

⁵² A kifejezés olyasmi, mint az újszövetségi Jelenések könyvében „a nagy parázna” (*porné megalé*, 17,1), amely „a nagy Babilón” (Apocal., 17,5).

⁵³ Alexander Scheiber, „Fragment from the Chronicle of Obadyah, the Norman Proselyte”, *Acta Orientalia Hung.* 4 (1954), 271–296 = *Geniza Studies*, 45–69. – Az *Acta* e kötete az impresszum szerint 1955. márc. 28-án került nyomdába, tehát csak valamikor az első félévben jelent meg.

⁵⁴ Alexander Scheiber, *Kirjath Sepher*, 30 (1954), 93–98. – Hasonlóan Alexander Scheiber & Jacob Leib Teicher, „The Origins of Obadiah, the Norman Proselyte (A New Fragment in the Kaufmann Geniza Collection)”, *Journal of Jewish Studies*, 5 (1954), 32–35, és „Le origini di Obadjah, il proselita normanno”, *La Rassegna Mensile di Israel*, 20, no. 9 (Sett. 1954), 362–366.

amikor ellenségeink a saját országunkban élnek? Miért hagyjuk őket itt a feleségeinkkel? Ezeket beszélték a frankok minden táborában.” Útjuk során mindenütt, ahol zsidókat találtak, felszították velük szemben a gyűlöletet, vadul megtámadták őket, pusztították közséégeiket.

Az előkelő normann (normandiai) családból származó Obadja, eredeti nevén Johannes (Goan), Dél-Itáliában, Oppidoban⁵⁵ (Oppido Lucano, Basilicata tartomány) született, megbecsülhetően valamikor a XI. század utolsó harmadában (az 1070-es években). Anyjának neve Maria volt, az apjáé Dreux (Dreux / Drogo). Az apa – mint Barukh rabbi írja – „nagy vezér” volt, előkelő normann lovag. „Maria két fiút szült Dreunak egy napon”, értsd: ikreket. Az első „a szokásos módon született”, és a Roierius (Rogerius), azaz Rogier nevet kapta. A második fiú „az alsó testrészeivel előre született, anyjának nagy fájdalmai közepette” (azaz farfekvéses szülés volt), anyja a Johannes, azaz Goan nevet adta neki. Amikor a gyermekek felnőttek, Rogier „a kard és a háború embere” lett, azaz a normann tradícióknak megfelelően katona, Johannest pedig – gyengébb lévén – papnak szánták („könyvekben tudást és bölcsességet kereső embernek”).

Történt, hogy Andreas, Bari érseke (héb. *arkhi episkoposz*), akinek isteni készítés „a szívébe tette Mózes Tórájának szeretetét”, „elhagyta országát, letette minden jelvényét és méltóságát”. Bari kikötőjéből rövid, népszerű, jól bejáratott zárandokútvonal vezetett az Adriai-tengeren át a keleti kereszténység fővárosa felé. Konstantinápolyba (Kosztantina, azaz Bizánc) ment, és ott körülmetéltette magát. Andreas 1062-től 1078-ig volt Bari érseke. Mi taszította el a katolikus vallástól, és fordította a zsidóság felé? A normannok által behozott nyugati kereszténység? Dél-Itáliában nagyjából a XI. század közepéig a bizánci kereszténység befolyása érvényesült. – A betért zsidót (*gér*), Andreast – írja a Krónika – sok „támadás és bántalom” érte „a körülmetéletlenek” (*ha-arélim*, ti. a keresztények) részéről. Lapszéli jegyzet, betoldás, az eredeti kézírással: „meg akarták ölni, de az Örökkévaló (J'J,J) épségben kimentette a kezükből”. Andreast mások is követték, ők is betértek az Élő Isten szövetségébe. Végül mindannyian áttelepültek Egyiptom fővárosába (*medinat Micraim*, azaz Kairóba), és ott éltek halálukig. Andreas érsek sorsfordító lépése maradandó emlék maradt Johannes számára.

Az érsek távozásának és betérésének híre elterjedt egész Lombardiában, eljutott Görögország és Róma tudósaihoz. Rómába, ahol „Edom királyságának trónja” áll. (Edom a korabeli zsidó értelmezés szerint a keresztény országok és általában a kereszténység neve, Róma a pápa székhelye, a város a nyugati kereszténység központja.) „Szégyen borította el a görög bölcseket és Edom bölcseit”, a hír felrázta a keresztény tudósokat, a tanult clericusokat.

Johannes még az apja, Dreux házában hallotta ezeket a híreket. „Az egyik évben, még apjának házában, az első évben, amikor egy „éjszakai találkozástól (élménytől)” tisztátalan lett (נטמא מקרי לילה), történt, hogy álmot látott. Álmában szülővárosa, Oppido »legnagyobb templomában« (ti. a bazilikában) az oltár előtt misézett, amikor a jobb oldalán egy férfi, aki az oltárral szemben állt, intett neki, és nevén szólította: Johannes”.⁵⁶ A fiatalember „megijedt”, megrendültségében az álmot (látomást) mint meghívást értelmezte, egy angyal, akivel „találkozott”, meghívta a papi pályára. (Az álom miszés-jelenetevágyalom volt.) Feltehetően hosszabb időn át teológiai tanulmányokat folytatott Oppido vagy valamelyik közeli város papi szemináriumában. Évekkel később Barukh aleppói rabbi azt írta róla az ajánlólevelében, hogy Obadja „az országában élő tudósok (ajánló)levele szerint képzettséget szerzett az ő könyveik (ti. a keresztény könyvek) olvasásában”. A papi szemináriumban tanulmányozta a Bibliát. A Vulgata biztosan volt a kezében. Megragadták a próféták. Joél fenyegető próféciaja, hogy „eljön az Örökkévaló napja, a nagy és félelmetes nap”. Később Joél a Krónikában első helyen a latin szövegével idézi. „Megértette – folytatja az ajánlást Barukh rabbi –, amit (a keresztények) tévedésekkel teli könyveiben olvasott, ezért egész lelkével, teljes szívével, minden erejével Izrael Istene felé fordult, és „zsidó (rabbinikus) bíróság (*bét dino sel Jisraél*) előtt” betért a zsidóságba.” Johannes zsidó fordulata és névválasztása alkalmasint Obadja (Ovadja, Abdiás) próféta, a legrövidebb prófétai könyv élénk hatását tükrözi. Ez a zsidóknak megmaradást, a keresztény világnak pusztulást ígér: „Már közel van az Örökkévaló napja, fenyegeti a népeket (*ha-gojim*)”, ámde

⁵⁵ Ezzel a városnévvel kezdődik a Krónika budapesti, Scheiber által kiadott kézírata (fol. 1, recto). A fol. 1 két oldalának fényképe: *Acta Orientalia Hung.*, 4 (1954), 282–283 = *Geniza Studies*, 56–57. – Alább a szöveg laza parafrázisát adom, helyenként a szükséges magyarázatokkal.

⁵⁶ Itt végződik a Scheiber által kiadott budapesti kézirat első lapja (fol. 1, verso).

„Cion hegyén lesz menedék, Jákob háza visszaszerzi birtokát”, ellenben „Ézsau háza tűzben ég el” (vö. Obadja k., 15 és 17 sk.).

Johannes átélte a baljós jelként értelmezett napfogyatkozásokat, láthatta a keresztes hadjárat előkészületeit, tudhatott a keresztes hadjárat meghirdetéséről (1095), a meginduló hadakról, tapasztalhatta a csöcselék elszabadulását. A mindjárt a századfordulón elinduló első csapat, Hugo herceg (Vermandois-i Hugo), I. Fülöp francia király testvérének hadserege nem – mint a többi – a szárazföldi utat választotta, Bariból kelt át a tengeren, csatlakoztak hozzá a normann lovagok. A tenger túlsópartján Durazzóból (Dures, Albánia) indultak Kis-Ázsia meghódítására.

Obadja betérése, idéztük a szavait, 1102-ben történt. Nem tudjuk, milyen idős lehetett ekkor, és az sem világos, hol abszolválta a szertartást, Oppidóban-e, vagy valahol másutt Dél-Itáliában. Oppidótól északra, alig 40 kilométernyi távolságra Venosában az ókor óta folyamatosan fennállt egy nagyobb zsidó község, az I. évezred utolsó századaiból fennmaradtak zsidó sírkövek is, olaszba hajló latin és héber felirattal. Számításba vehetjük Konstantinápolyt vagy Aleppót is; a Krónikának az a része, amely utazásainak első felét írja le, hiányzik.

A zsidóságba való betérésnek két alapmozzanata van: az egyik az elhatározás, melynek lelki, szellemi előkészületei esetleg hosszabb időt is igénybe vehetnek, a másik maga a betérési szertartás (lebeszélő intelmek, figyelmeztetés a zsidó élet törvényeire, körülmetélés, rituális fürdő). Barukh rabbi igen részletesen írja le a szertartás mozzanatait, megerősítve, hogy Obadja mindenben eleget tett a rituális előírásoknak. Mert meg akarta ismerni Mózes, Isten szolgája szavait, a Tórát elejétől végig, héber szövegében. „Ne tudnám – mondja Barukh rabbinak –, hogy a zsidókat megvetik és megalázzák? Mégis csatlakozom a zsidókhoz, az irántuk érzett szeretet visz közénk.” – A Krónika budapesti lapján egy margójegyzetben olvassuk, az ő kezétől: „Oltalmazza az Örökkévaló (JJJ) a betérteket (*gérím*)! Áldott az Örökkévaló (JJJ) örökre.”

Fennmaradt Maimonidesnek (1138–1204) három rövidebb héber nyelvű levele egy bizonyos Obadja prozelytához, aki elhagyta az országát és népének birodalmát. Ezekben a rituális értekezésekben a hittudós tisztázza a *gér* halákhikus státusát, részletesen kifejti és megindokolja, hogy ők is joggal beszélhetnek a zsidó múlt szereplőiről, az ősatyákról mint saját őseikről. Kronológiai okokból nyilvánvaló, hogy Maimonides nem a mi Obadjánkhoz intézte ezeket a leveleket. Elképzelhető, hogy azokban az időkben több más betért is Obadja próféta nevét vette fel (a prozelyták rituális patronymikonja is *ben Abraham*).

A mi Obadjánk élettörténetének következő, mintegy húsz évét, vándorlásait a XII. század első két évtizedében a Krónika kéziratának hiányai folytán nem ismerjük pontosan. Andreas példája nyomán ő is elindult a Közel-Keletre. Oppidóból nyilván a tengeri út lehetett a legegyszerűbb, még ha az Adriai-tengeri kikötőket Dél-Itáliában (Bari, Brindisi, Oporto) akkor már a keresztesek használták. Hosszú utazásának állomásairól nincs részletes tudomásunk. Durazzóból, ahol hajója kiköthetett, a Balkánon át valahogy eljuthatott Kis-Ázsiába és onnan Szíriába. Aleppót nemigen kerülhette el. A Krónikából látszik, hogy igyekezett olyan útvonalat választani, amelyen nem ütközik keresztesekbe. A várost csak később foglalták el a **lovagok**. Ha már utazásai első felében járt Aleppóban, talán ekkor kapta Barukh ben Jichak rabbitól az ajánlólevelet további útjához, „minden zsidó községnek, ahova megy”. A levél hangsúlyozza, hogy előkelő családból származik, olvasta és érti a keresztények „tévedésekkel teli” könyveit, megértette (a tévedéseiket), és ennek hatására „megtért Izrael Istenéhez”, az előírásoknak megfelelően rabbinikus bíróság előtt betért a zsidóságba. Mint zsidó zárandoknak a Biblia nyomán két célja lehetett: Jeruzsálem vagy „Babylón”. Jeruzsálem a kereszteseké volt (Regnum Hierosolymitanum).

Obadja „Sineárba” (Gen. 10,10) tartott, oda, ahol – írja a Krónika, utalással a babylóni fogságra – „Izrael törzsének fiai” élnek, azaz Dél-Mezopotámiába, konkrétan: Bagdadba. Oda vezető útján a Krónika két helynevet említ, Makiszint (ez ma Markada, a Szíria–Iraq határtérségben, a Hábur, az Euphratész bal parti mellékfolyóján), és „Rehobotot” (bibliai név, *Rehobot ha-Náhar*, Gen. 36,37!), amely helység a Hábur torkolatánál fekszik. Szíria térségében, Észak-Mezopotámiában az 1100-as években a keresztesek jelentős sikereket értek el. Elég nagy kerülőt kellett tennie északkelet felé, túl az Euphratészen, a Dzsezirében, és így sem menekülhetett meg attól, hogy a keresztesek (*arélim*) ellen nyugati irányban előretörő, és

egymással szemben is ellenséges muszlim csapatok (*gojim*) forgatagába kerüljön.⁵⁷ „Félt tőlük” – írja a Krónika. Ezek az idők nem kedveztek a magányos utazásoknak, még ha zarándokok, utazók nagy számban járták is a Közel-Kelet útjait. A Krónikában nincs utalás arra, hogy Obadja nagyobb csoporthoz csatlakozott volna.

A Krónika Scheiber által kiadott másik lapján⁵⁸ hosszan esik szó Obadja ha-Gér baghdadi tartózkodásáról. „Az izmaeliták fővárosában”, ahol megérkezésekor a *gojok* (ti. a muszlimok) bántalmazták, „megállt az imaház kapujánál”, és a zsidó imaház melletti vendégszálláson (*hekdés*) kapott helyet. Majd Jichak ben Mose rabbi beosztotta az árva fiúk csoportjába, hogy „Mózes Tóráját és a próféták szavait az isteni írással (*mikhtav Adonaj ha-Elohim*; értsd: héber, kvadratikus írással) és héber nyelven tanulja”. A Krónika részletesen leírja az al-Muqtadi „király” (*melekh*), azaz Abbaszida kalifa (1075–1094) és helyettese (vezir), „Abisuga” (Ibn Abi Sudzsa)⁵⁹ rendelkezései nyomán az iraki zsidók ellen hozott intézkedéseket, fontos, máshonnan nem ismert adatokkal. A férfiaknak sárga jelvényt kellett a „fejükön” (fejfedőjükön) és a „nyakukon” (köpenyük hátán) viselniük, a nyakukban pedig egy ezüstérmét (*misqal*), rajta a „*dhimmi*” felirattal; mint az egyik, az iszlám által elismert kinyilatkoztatott vallási közösség („a könyv népe”, *dhimma*) tagjai, fejadót (és nem ingatlanadót) fizettek. A zsidó nők számára elő volt írva, hogy egyik lábukon fekete, másikon piros cipőt hordjanak, és egy kis rézcsengőt kellett a nyakukba akasztaniuk, melynek hangja megkülönböztette őket a „pogányok” (*goj*, azaz muszlim) asszonyaitól. Az egyszerű nép (*am ha-árec*), még a gyerekek is, csúfolták, bántalmazták a zsidókat. A halottak családján szigorúan behajtották az esetleg elmaradt adókat, különben a temetés helyett az „égetést” (hamvasztást) írták elő.⁶⁰ – Obadja az 1100-as évek végén több évet töltött Adina-Baghdadban.

A zsidók az iszlám országokban éppúgy várták „az Örökkévaló napját”, a szabadulást, mint a keresztény országokban. Az üldöztetésben – írja Obadja a Krónika baghdadi szakaszában – zsidó messiások támadtak „Asszíriában és Hakkeriában”.⁶¹ „Leveleket írtak szerte a világban minden zsidó községnek, hogy az Örökkévaló a világ minden országából összegyűjti Izrael népét Jeruzsálem szent városában Selomo (Solomon ibn al-Rüji), a messiás király uralma alatt. Sokan hittek neki, várták a napokat, hónapokat, éveket, de nem történt semmi. Szégyen érte a zsidókat a muszlimok (*gojim*) és a keresztények (*arélim*) szemében, nevettek rajtuk: Repülni akarnak a zsidók, de nincs szárnyuk, amely az országukba vinné őket.”⁶² Egy Adinához (Baghdad) közeli városban, Baqubában is támadt egy messiás, bizonyos Ben Saddád, „aki bölcsnek képzelte magát”, de a baghdadi zsidók elfogták és börtönbe küldték. Ezekről az önjelölt messiásokról Obadja csak hallomásból tudott, de később találkozott is egy hasonlóval (erről alább).

⁵⁷ A történeti eseményekhez lásd Steven Runciman, *A kereszties hadjáratok története* (Budapest: Osiris Kiadó, 1999), 362 skk.

⁵⁸ MS 24 (134), fol. 2; fényképei: *Acta Orientalia Hung.* 4 (1954), 284–285 = *Geniza Studies*, 58–59.

⁵⁹ Abu Shuja ibn al-Husayn al-Rudhrawari kormányzó (1078, 1083–1094). – A kormányzó 1091-ben – egy török zsidó kereskedelmi ügynök és egy muszlim szőnyegkereskedő vitája ügyügyén – megbélyegző, megalázó megkülönböztető jelek viselésére kötelezte a zsidókat, még az államigazgatásban szolgálókat is. – A dhimmik az iszlám jogrendben a bevett nem muszlim vallások („a Könyv népei”) híveinek elnevezése. Törvény (*dhimma*, „szerződés”) védte őket, de bizonyos korlátozásoknak voltak alávetve.

⁶⁰ A zsidó vallásjog (halákha) alapesetben tiltja a hamvasztást.

⁶¹ A Tigris és a Van tó közötti térség. – A Hakkeri hegység falvaiban (Iráni-Azerbajdzsán) a középkorban és a legutóbbi időkig éltek zsidók és magukat asszíroknak nevező keresztények.

⁶² Vö. Shelomo Dov Goitein, „A Report on Messianic Troubles in Baghdad in 1120–21”, *The Jewish Quarterly Review*, 43, no. 1 (1952), 57–76; Norman Golb, „The Messianic Pretender Solomon ibn al-Ruji and His Son Menahem (the So-called »David Alroy«) (Kurdistan, First Half of the 12th Century)”, *The University of Chicago, Institute for the Study of Ancient Cultures, West Asia & North Africa. Individual Scholarship* (honlap, é. n.). – Golb több más adatot is felhoz zsidó forrásokból „David Alroi” messianisztikus mozgalmára. Közülük a nevesebb Tudelai Benjámin, aki az iráni fejezetben hosszan ír a nevéhez fűződő anekdotákról. [Vö. *Zsidó középkori utazók. Tudelai Benjámin és Regensburgi Petahja útleírásai*. Ford. Benke László (Budapest: L’Harmattan Kiadó, 2025), 103 skk.] Nagyobb összefüggésekben lásd Gershom Scholem, „A messiás-eszme a zsidóságban” [1960], in: uő, *A kabbala helye az európai szellemtörténetben. Válogatott írások*, I. köt. (Budapest: Atlantisz, 1995), 83–130; és röviden: K. G., „Zsidó messiások”, in: uő, *A zsidók története Magyarországon*, I. köt. (Pozsony: Kalligram, 2012), 498 skk.

Baghdadból visszaindulva nyugatra Obadja Raqqánál (Kalne, vö. Gen. 10,10; a gör. Kallinikosz) kelt át az Euphratészen, és ismét útba ejtette Aleppót. Részletesen leírja a városban uralkodó zavaros állapotokat. Az 1110-es években járunk. „Az izmaeliták nagy bajban voltak. Aleppo király nélkül maradt. A király fiatal fiainak nem volt erejük ahhoz, hogy ellenálljanak a frankoknak.” A „frankok” (keresztesek) a város ostromára készültek. A Szeldzsuk török Radvan (Fakhr al-Mulk Ridwan) aleppói emir (1095–1113) erőszakos halála után kisebbik, gyermekkorú fiának gyámjaként gyilkosa, a korábbi udvari főméltóság (atabeg), a török eunuch Lulu (Lulu al-Yaya) gyakorolta a hatalmat. Majd Luluval is merénylő végzett (1117). A várost Ridwan húga, Amina Khatun kormányozta. „Tógarmától (vö. Gen. 10,3; értsd: a Szeldzsuk törököktől) szerzett segítséget.” Az illető, „Gázi bin Artuq”, „a turgománok nagy embere” (azaz Najm al-Din Ilghazi ibn Artuq) tulajdonképpen elfoglalta a várost, és négy éven át (1118–1122) mint aleppói emir uralkodott. Fő ellenfele „Szirrogir, Antakja királya”, azaz Sir Roger, a normann lovag Roger volt, Tankréd (1075–1112) herceg, a négy nagy keresztes vezér egyikének unokaöccse, Antiochia régense (1112–1119). A keresztesek számára a szíriai térségben nem is Aleppo számított igazán fontosnak, hanem Antiochia.⁶³

A Krónika fél lapnyi hiányzó része feltehetően a keresztesek és a Szeldzsuk törökök szorításában álló Aleppo helyzetéről ír. A fennmaradt részben Obadja az aleppói zsidók helyzetével foglalkozik. A harcok során „a nagy zsidó községből sokan meghaltak, akik pedig megmaradtak, gyengék és szegények voltak. A szegények, nagy bajukban, nehéz igát hordoztak. Aleppo pogány lakosságától (*gojim*) vagy saját testvéreiktől kértek élelmet, és igyekeztek viszonzni is a szívességet. Kisebb dolgokban jótékonyak voltak a betért Obadja iránt is, aki ezért áldotta őket (hálás volt nekik).” Ha nem igazolódik, hogy az ajánlólevelet már a keletre tartó útján kapta Barukh aleppói rabbitól, akkor arra kell jutnunk, hogy most, a visszaúton.

Aleppóból távozván, Obadja ha-Gér, hogy elkerülje „a frankok” (*afrangiim*) nagy gonoszságát, visszament Raqqába, és onnan rövidesen Damaszkuszba. (A város soha nem került a keresztesek kezére.) Az ottani zsidók kineveztek egy elöljárót (*gabbaj*), hogy hetente kisebb adományokat gyűjtson számára. Nagylelkűségüket hálasan fogadta. Egy idő után továbbment egy Dán nevű helyre. Ez a Dán Észak-Palesztinában fekszik, neve nem a bibliai Dán törzsi területére utal, Naftalihoz tartozik, a hajdani *Palaestina Prima* római tartomány része, antik neve Paneasz; ma: Tel Dan (Israel). Forrás és kis tó mellett áll Pán szentélye, ez a Jordán egyik forrása. A helység mai neve Banias (Israel). Dánban Obadja „tizenkilenc évvel az után a nap után, hogy betért Izrael Istenének szövetségébe”, azaz 1121-ben, összefutott a karaita vándormessias Selomo ha-Kohénnel és követőinek kis csoportjával. A „Ciont gyászoló” (*Avele Cion*) a keresztesek által 1099 nyarán elfoglalt Jeruzsálemből menekültek el, a gyászhoz illően feketében jártak, szigorú étkezési tilalmakat tartottak. Az önjelölt messias hívta Obadját, menjen el vele Jeruzsálembe, mert ott rövid időn – mint Selomo ha-Kohén mondta –, „két és fél hónapon belül” bekövetkezik „a foglyok megszabadulása”, eljön „az Örökkévaló (JHVH) kegyelmének éve” (vö. Jesaja k., 61,1 skk.), a messiási megváltás. Obadja azonban, akiben nem lohadt a még Oppidóban szerzett elszántság, nem kopott meg a Baghdadban szerzett rabbinikus tudás, vitába bocsátkozott Selomo ha-Kohénnel. „Tizenkilenc éve annak, hogy beléptem Izrael Istenének szövetségébe, de még soha nem hallottam olyasmit, hogy a zsidók egy kohéntől vagy lévítától várnák a szabadulást, hanem Illés prófétától vagy a Dávid, Izrael királya magjából való messiástól.”

Obadja valódi zsidó közösségbe akart kerülni. Egyiptomba ment, a tengeri útvonal volt a legegyszerűbb, 1122-ben Tyrosban hajóra szállt, és Fuszátban, a Fatimida dinasztia fővárosának zsidó községében élte le további éveit. Ez bizonyos, hiszen itt, a genizában kerültek elő a kéziratok. Nyilván kézirattárolással tartotta fenn magát, szép keleties héber betűkkel írt.

A Krónika vizsgálható mint nyelvi és irodalmi mű, mint pszichológiai eset, mint irodalmi konvenciók mentén elbeszél, megszerkesztett élettörténet, mint vallás- vagy *devotio*-történeti emlék; mindez még hátra van a kutatásban, és a lehetőségeket itt csak jelezni próbálom. Obadja nyelve az egyszerű, „könnyű” (קל) bibliai héber, nem a Krónikák könyve, s messze nem a középkori szerzőké. Az útleírás műfajában megelőzte Tudelai Benjámint. Tág értelemben, távolról az augustinusi *confessio* hagyományába lép be, személyes irodalom. A Krónika *betérés*-története párhuzamba állítható a csak valamivel későbbi Hermannus *Opusculum de conversione*

⁶³ Az eseményekhez lásd Runciman, i. m., 388 skk.

sua címen ismert művével,⁶⁴ amely egy kölni zsidó, Jehuda ben David ha-Lévi *kitérését*, kikeresztelkedését írja le. Mindkét irányú vallás- és közösség-váltásra számos példa van a XI–XII. században. Szent Ágostontól eltérően, mindkét szöveg egyes szám harmadik személyben írt önéletrajz. Motivumaik, vagy az élmény irodalmi megfogalmazása, hasonló. Az új út keresésére mindkettejüket álmok indították, Johannes-Obadja „még apja házában élt”, Jehuda-Hermann tizenhárom éves volt. Álmuk félreismerhetetlenül erotikus, az egyiké „éjszakai találkozás (élmény)” volt, a másik „egy csodálatosan hatalmas, hófehér lovat” látott. (Jehuda-Hermann lovát Izsák nevű, tekintélyes rokona azonnal a majdani „nemes és szép feleségként” értelmezte.) Kamasz- vagy fiatalfelnőtt-kori érésük folyamán magasabb erővel találkoztak, Johannes egy angyallal, Jehuda a császárral. A látomás felemelkedést ígért nekik. Eleinte a régi életük vonalán haladtak tovább, Johannes papi szemináriumban tanult, Jehuda kereskedéssel és kölcsönügylettekkel foglalkozott. A közegben, amelybe beleszülettek, küzdeniük kellett a kiválásért. Jehuda-Hermann egyenesen a wormszi zsinagógában jelentette be kitérését. Képezték magukat választott vallásukban. Új nevet választottak. Az új vallásban is megőrizték neveltetésük elemeit (Obadja a latin tudást, az egyházi ének dallamait, Hermann a rabbinikus érvelést). Új közegük továbbra is egyfajta idegenként tartotta számon őket (*gér*, illetve *quondam Judaeus*). Lehet, hogy ezek a motivumok, vagy hasonlóak kellenek egy identitásváltás (be-, ki- át-, megtérés) irodalmi elbeszéléséhez.

Obadja ha-Gér azon kéziratai, amelyeken zsidó szertartási költemények (*pijjut*) héber szövege mellett neuma jelekkel jegyezte le a dallamot, nem kisebb tudományos szenzációt jelentenek, mint Krónikája. Ezen a ponton léptek, akaratlanul, egymás mellé Scheiber, a másfél évtizeddel fiatalabb Norman Golb (1928–2020). A budapesti Rabbiképző nemzetközileg ismert tudós igazgatója és a chicagói egyetemen az Oriental Institute – abban az időben – assistant professzora. És az idősebb Nehemia Allony.⁶⁵ Ők hárman ismerték fel 1964-ben, egyidejűleg, egymástól függetlenül, hogy egy unikális héber kéziratot, amelyen neuma hangjelek vannak, ugyanaz az Obadja ha-Gér írta, aki a Krónikát.

A görög eredetű *neuma* szó jelentése „intés”, „taglejtés”, a keresztény középkorban a kórusvezénylés kézmozdulatainak stilizált, standard ábrázolásával jelezték a gregorián egyházi énekek dallamirányát. Héber szövegeknél a neumák nem voltak használatosak. – Elkan Nathan Adler vette észre genizagyűjteményének egyik kéziratán a jeleket. A Solesmes apátság (Sablé sur La Sarthe, Le Mans megye, Francio.) bencés szerzeteseivel tanácskozott a Quarr Abbey apátságban, Wight csatorna-szigeten, ahol 1903 óta éltek. Dom André Mocquereau (1849–1930) OSB és Dom Gabriel Beyssac (1877–1965) OSB, a középkori egyházi zene és a neumák nagy tekintélyű kutatói a kottát lombardiai (újabb keletű elnevezéssel: Beneventan) neuma hangjelekként azonosították. A kézirat fakszimilében megjelent 1921-ben Adler JTS-nek adományozott geniza-gyűjteménye katalógusában, no. 4096b,⁶⁶ ezzel a megjegyzéssel: „with ancient musical neumes ca. 1100”. A JTS neumas héber kéziratára, amely kiadásakor az egyetlen ilyen volt, idők folyamán többen felfigyeltek, anélkül, hogy a héber szöveg és a neumák kapcsolódását közelebbről meg tudták volna magyarázni. Eric Werner (1901–1988), aki alább még szóba kerül, a neumákat mint zenetörténeti emlékeket elemezte,⁶⁷ modern kottára is átirta (1946), és megjegyezte (1957), hogy a JTS kéziratán a neumák Itália, a héber kézírás Bizánc felé mutat; pontos diagnózis, mások is megerősítették. Scheiber valamikor 1964/65-ben egy recenziót olvasva észrevette, hogy az egyik, általa nem figyelt izraeli zenei folyóirat cikke a szóban forgó kézirat neumas hangjelzéseit tárgyalja. A recenzált cikk szerzőjétől, Hanoch Avenary (1908–

⁶⁴ Magyarul, bőséges monografikus elemzéssel Jean-Claude Schmitt könyvében: *A zsidó Hermann megtérése. Önéletrajz, történelem és fikció*. Ford. Novák Veronika (Budapest: L'Harmattan, 2013), 281–319.

⁶⁵ Nehemia Allony, „Geniza Fragments of Hebrew Hymns and Prayers Set to Music”, *Journal of Jewish Studies*, 16, no. 3–4 (Oct., 1966), 87–104. – Allony az 1954. évi budapesti látogatásáról azt írja emlékiratában, hogy első találkozásukkor „Scheiber átölelt, és azt mondta, hogy sokkal idősebbnek gondolt. Rögtön nagyon jó viszonyba kerültünk egymással”.

⁶⁶ *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler* (Cambridge: The University Press 1921), p. 43, pl. 40.

⁶⁷ Eric Werner, „The Oldest Sources of Synagogal Chant”, *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*, 16 (1946–1947), 225–232.

1994) izraeli zenetörténésztől levélben kérte meg dolgozatának⁶⁸ különlenyomatát. Ezt megkapván, mint írja, „im Nu wurde ich inne”, első pillantásra felismerte,⁶⁹ hogy a héber kézírás nem lehet más, mint Obadjáé, akinek budapesti geniza-kéziratát, a Krónika részleteit, egy évtizeddel korábban (1954) kiadta. Idézett cikke magyar nyelvű változatában⁷⁰ hasonlóan: „Most, hogy megnéztem jobban e tanulmányban a kézirat hasonmását, villant fel bennem, hogy ez az írás régi ismerősöm. Honnan is ismerem? Egy pillanat alatt rájöttem, hogy ez Obadjának a kezeírása.”

Ez a felismerés volt Scheiber geniza-kutatásainak csillagórája. E tárgyú írásaiban egyértelműen fogalmazott: Obadja ha-Gér a XII. század eleji zsidó kultúra különösen érdekes személyisége, s hogy Krónikája és a dallamukkal együtt lejegyzett héber szertartási ének a kairói geniza különösen értékes kézírata. Scheiber megadta a neuma magyarázatát. Obadja, az egykori keresztény pap, még egyházi tanulmányaiból ismerte a neumák jeleit, rendszerét, és az általa évtizedekkel később Fuszttában leírt pijjut dallamát ezekkel a hangjelekkel jegyezte fel. Scheiber első cikke a neumákról Izraelben jelent meg, héberül.⁷¹ A felfedezés szélesebb körű, német nyelvű publikálásához⁷² kérésére Szigeti Kilián (1913–1981) OSB, pannonthalmi bencés szerzetes tanár, zenetudós a neuma hangjeleket áttette modern kottába.⁷³

A JTS kéziratáról ugyanabban az időben, Scheibertől függetlenül, cikkeket közölt Norman Golb is, akinek tudományos munkássága a holt-tengeri tekercsek kutatásától középkori héber kéziratok kiadásán át Obadja ha-Gér kéziratok hagyatékának feldolgozásáig ível, s külön gyűjtötte a középkori prozelytákról is az adatokat. Pontosan leírta, hogy a JTS neumás kézírata a prozelyta Obadja keze írása. E tárgyban az első cikke 1964-ben jelent meg Izraelben héberül, az Itzhak Ben-Zwi volt államelnök emlékére kiadott kötetben.⁷⁴ Majd több más dolgozata is Obadja neumáiról héberül, illetve angolul.⁷⁵

„A puzzling and noteworthy coincidence” – írja Golb a kettős, egymástól független felfedezésről.⁷⁶ Az ilyen *puzzle* azonban nem ritkaság. Nem is Gauss-, Lobacsevszkij- és Bolyairól beszélek. A *maiore ad minus*: velem az 1970-es években kétszer vagy háromszor is előfordult, hogy lezártam sumer irodalmi tárgyú kéziratomat, majd az MTA Keleti Könyvtárban egy frissen beérkezett külföldi szakfolyóiratban megláttam, hogy valaki már megírta mondanivalóm lényegét; a cikkeket azért kiadtam. – Scheiber és Golb cikkeinek ko incidenciája mindössze annyit jelent, hogy ketten ismerték fel ugyanazt. Az internet nélküli világban, a lassú postaforgalom, a magyarországi folyóiratok megjelenésének lassúsága mellett nem nehéz több mint fél évszázad után magyarázatot találni a *coincidence*-re. Mindketten, Scheiber is, Gold is, magukat tartották a felfedezőnek.

A prioritás ügye azonban ennél bonyolultabb. Golbbal és Scheiberrel osztozik a neumák kézírata és a Krónika szerzője azonosságának felismerésében Nehemia Allony, a középkori zsidó

⁶⁸ Hanoch Avenary, „Mi al-Har Horeb he‘emidi”, *Tatzlil*, 4 (1964), 5–9 (héb.). – Scheiber hivatkozik rá (*Studia Musicologica Hung.*, 8, 1966, 176, 9. jegyz.). A *Scheiber-könyvtár katalógusa*. Szerk. Apór Éva (Keleti Tanulmányok, 9) (Budapest: MTA Könyvtára, 1992) ezt a különlenyomatot nem jegyzi, bár Avenary több munkáját regisztrálja a *Tatzlil* más kötetiből (és mások munkáit is ugyanebből a 4. kötetből).

⁶⁹ *Studia Musicologica*, 8 (1966), 176. – A neumákat – a bencés szerzetesek értelmezésében – Eric Werner (1946) után máig többen is átirták modern kottára, t. k. Israel Adler, ezekkel az átirásokkal nem foglalkozom.

⁷⁰ *Antik Tanulmányok*, 13 (1966), 161.

⁷¹ Alexander Scheiber, „Obadiah the Norman Proselyte, Notator of the First Known Hebrew Melody”, *Tarbiz*, 34, no. 3 (July, 1965), 366–371 (héb.) (a *Geniza Studies* nem közli).

⁷² Alexander Scheiber, „Der normannische Proselyt Obadja, der Aufzeichner der ersten hebräischen Melodie”, *Studia Musicologica Acad. Sci. Hung.*, 8 (1966), 173–188 = *Geniza Studies*, 241–255.

⁷³ K[ilián] Szigeti, *Studia Musicologica*, 8 (1966), 184 = Scheiber, *Geniza Studies*, 252.

⁷⁴ Norman Golb, „A Study of a Proselyte to Judaism Who Fled to Egypt at the Beginning of the Eleventh Century”, in: *Itzhak Ben-Zwi Memorial Volume = Sefunot*, no. 8 (1964), 87–104 (héb.). – A *Sefunot* teljes sorozata és a szóban forgó kötet Scheiber könyvtárából ma az MTA Könyvtárban.

⁷⁵ Norman Golb, *Tarbiz*, 35, no. 1 (1965), 81–83; uő, „Obadiah the Proselyte: Scribe of a Unique Twelfth-century Hebrew Manuscript Containing Lombardic Neumes”, *The Journal of Religion*, 45, no. 2 (Apr., 1965), 153–156; uő, „The Music of Obadiah the Proselyte and His Conversion”, *Journal of Jewish Studies*, 18 (1967), 1–18.

⁷⁶ Norman Golb, *The Journal of Religion*, 45 (1965), 156, 11. jegyz.

kéziratok és költészet professzora, aki Obadja egy másik neumás lapját adta ki Cambridge-ből (Taylor–Schechter Coll. K5.41).⁷⁷

Német nyelvű tanulmányában (1966) Scheiber idézi Werner (1946), Avenary (1964), Golb (1964) e tárgyú cikkeit és a jeruzsálem világkongresszus vitáját (1965), anélkül, hogy a bibliográfiai hivatkozás mellett kitérne a tartalomra, s utalna arra is, konszenzus alakult ki a Krónika és a JTS neumás kézírata szerzőjének azonosságában. A *Studia Musicologica* szerkesztősége (Schriftleitung) utólagos lábjegyzetben utal Israel Adler időközben megjelent tanulmányára is. A végén Pótlásban (Nachtrag) megjegyzi, hogy Cambridge-ben találkozott Allonyval, és tőle értesült az újabb, cambridge-i neumás kézíratról. Egyetlen terjedelmesebb magyar nyelvű tanulmányában⁷⁸ idézi ugyan Golb cikkét, de nem említi meg, hogy azonos felismerésre jutottak.

A szakirodalom nagyon gyorsan egymás mellett jegyezte cikkeiket. Néhány évvel később Oppidóban, az Obadjáról tartott ünnepség- és konferencián (1970) Scheiber az előadásában⁷⁹ oldottan jelentette ki: „Prioritási kérdésekről egyáltalán nem akarunk beszélni” (*Geniza Studies*, 459). Derűs egyetértésüket mutatja az a fénykép, amely Oppidóban (Cambridge-ben?) készült (lásd *Geniza Studies*, 476): egy kert tömör bokra előtt Goitein két oldalán áll jobbról Golb, balról Scheiber.

A Zsidó Tudományok Világkongresszusán (Jeruzsálem, 1965) Golb cikke nyomán nagy vita folyt Obadja neumás kézíratairól. A bevezető előadást Israel Adler (1925–2009), a jeruzsálemi National and University Library zenei osztály vezetője tartotta.⁸⁰ Őt követően Allony, Golb, egy Golbhoz intézett levélben Royal B. MacDonald (Univ. of Illinois), Eric Werner, Hanoch Avenary és Adler részvételével. Scheiber idézi Avenary már említett, a *Tatzlil*-ban (4, 1964) megjelent cikkét, a Világkongresszus vitáját, és Golb cikkét a Ben-Zwi emlékkötetből (*Sefunot* 8, 1964), amely kötetben neki magának is cikke jelent meg,⁸¹ de egyiket sem abban az összefüggésben, hogy az említettek mind Obadjának tulajdonították a JTS neumás kéziratát.⁸² Másrészt, Golb hivatkozik Scheiber 1954-es szövegkiadására, de arról, hogy a JTS neumás lapján Scheiber is felismerte Obadja kézírását, ő – mint írja – „csak budapesti kollégájától, Scheibertől értesült”.

Jelenleg Obadja saját kezű kézírataiból a következőket ismerjük. A Krónika két példánya, fentebb tárgyalt részleteiben (az egyik példányon a szöveg pontosza, a másikon csak mássalhangzókkal), nem folyamatosan összefüggő részek, hét lapon (tizennégy, részben nagyon töredékes oldal). – A *Sziddur* egy lapja. – Három ének neuma hangjelekkel, két lapon (négy oldal): New Yorkban (JTS ENA Coll. 4096b) egy *pijjut* (Mi al-Har Horeb); Cambridge-ben (TS K5.41) egy *pijjut* (Barukh ha-Gever) és bibliai idézetek (Va-eda mah, tradicionális cantillációval). – Az aleppói rabbi terjedelmes ajánlólevele, egyetlen hosszú, keskeny lapon (tekercs?), Obadja által írt küzzettel. – Ezeken kívül egy töredékes liturgikus költemény (két oldal), az akrosztichonban az Obadja ha-Gér név betűivel.⁸³ – Scheiber egy későbbi cikke szerint Obadja írása ismerhető fel a kairói geniza két művészi értékű *ketubba* kéziratán is (Bodleian, illetve

⁷⁷ Nehemia Allony, „Me-ha-mahzor le-Obadjah min-Normandia”, *Sinai*, 57, no. 1–2 (Apr.–Mai, 1965), 43–55 (héb.).

⁷⁸ Scheiber Sándor, „Obadja normann prozelyta, az első héber dallam lejegyzője”, *Antik Tanulmányok*, 13 (1966), 160–166.

⁷⁹ Alexander Scheiber, „Der Lebenslauf des Johannes-Obadja aus Oppido”, in: *Antiche civiltà lucane. Atti del Convegno di studi di archeologia, storia dell'arte e del folklore, Oppido Lucano, 1970* (Galatina: Congedo Editore, 1975), 227–248 = *Geniza Studies*, 453–476.

⁸⁰ Israel Adler, in: *Proceedings of the Third World Congress of Jewish Studies* (Jerusalem, 1965), II. köt., 395–404 (héb.); francia változata: Israël Adler, „Les chants synagogaux notés aux XIIe siècle (ca. 1103–1150) par Abdias, le prosélyte normand”, *Revue de Musicologie*, 51 (1965), 19–51 (a kéziratok fényképével és a modern kottára átírt dallamokkal). – A vita hozzászólásai: *Proceedings*, i. m., 404–408. – Goff és Scheiber cikkeire ezek az első direkt reflexiók. – A neumás kéziratok zenei értelmezéséről Adler részletesebben: „Synagogue Chants of the Twelfth Century. The Music Notations of Obadiah the Proselyte”, *Journal of Synagogue Music*, 3, no. 1 (1970), 11–23.

⁸¹ A Kaufmann geniza egy Maimonides-kéziratáról; e cikk angol változatát az *Acta Orientalia Hung.* közölte, 18 (1965), 359–371 (= *Geniza Studies*, 195–207).

⁸² Scheiber, *Studia Musicologica Hung.*, 8 (1966), 176 (9. láb.), illetve 177 (13. láb.).

⁸³ Alexander Scheiber, *Tarbiz*, 35, no. 3 (1966) 269–273.

Cambridge).⁸⁴ – Évek múlva, de még Scheiber életében, Norman Golb egy héber nyelvű dolgozatban kiadta Obadja ha-Gér valamennyi ismert kéziratát.⁸⁵ – Gary A. Rendsburg (Rutgers University) & Peter M. Shamah (Rutgers – Jerusalem) az interneten közzétették az Obadja-kéziratok teljes anyagának fényképeit, átírását és fordítását (Aug. 2018).⁸⁶ A Krónika két kéziratáról, amelyeket a Kaufmann genizából Scheiber adott ki (1954), megjegyzik, hogy ezek „have gone missing”.⁸⁷ – Obadja két neumás lapja a középkori héber kéziratok körében változatlanul abszolút unikumnak számít.

Scheiber egykor célul tűzte ki, hogy elkészíti a Kaufmann Gyűjteményben lévő genizák tudományos katalógusát. Ezt nem csinálta meg, egymaga nem is tudta volna, nem is lehet. Viszont folyamatosan adott ki a gyűjteményből kéziratokat,⁸⁸ mindig különös figyelemmel más gyűjtemények odavágó töredékeire. Meg lehet nézni a nevét a kairói geniza bármely nagyobb publikációjában, az idézett szakirodalom hivatkozási jegyzékében, bibliográfiákban. E tárgyú tanulmányainak gyűjteménye, a *Geniza Studies*, a középkori zsidó történelem és kultúra jelentős tudósainak sorában jelöli ki a helyét.

Kéziratok mágnes-vonzereje

Scheibert mágneses erővel vonzották a kéziratok. A geniza-kéziratok. A Kaufmann Gyűjtemény illuminált héber kódexei. Az ő gondozásában jelent meg két ízben is, bibliofil kiadásokban, a *Kaufmann Haggáda* (1957, 1990); és Maimonides *Misné Tora* egy másolatának illuminált lapjai (*A Májmoni kódex*, 1980). Munkáinak terjedelmes jegyzéke bőségesen tartalmazza kéziratok kiadásait. Kéziratokat a genizából, Arany János-, Kiss József-, József Attilától, leveleket írótól, ismert hazai és külföldi tudósoktól. A kőbe véselt feliratokat is egyfajta kéziratnak tekintette, figyelte a bontásokat, így mentette ki a sítből a budai Várban 1686 után épületek falába, lépcsőzetébe beépített középkori zsidó sírköveket. Az 1838. márciusi nagy dunai árvíz szintjét megjelölő héber nyelvű árvíztabla az óbudai zsinagógából hasonló módon tőle került Esztergomba, a Duna Múzeumba (Magyar Környezetvédelmi és Vízügyi Múzeum, DM-T-87.1348).

Fényképező emlékezete segítette a geniza-kéziratok kutatásában. Leningrádi (Szentpétervár) tanulmányútján (1978) a kézírás alapján ismerte fel Maimonides Misna-kommentárja egyik részletének saját kezű fogalmazványát. A kéziratot Scheiber és a zsidó-arab nyelv szaktekintélye, a Héber Egyetem professzora, Joshua Blau együtt adták ki Jeruzsálemben (1981).

Lett volna Scheibernek saját kéziratgyűjteménye is? Hagyatékának egyik rejtélye, hogy valóban volt-e, mint olykor – írásban – maga utalt rá, s mint híre kelt, és ha igen, hova lett, hol van most ez a gyűjtemény, a sok – esetenként csak nála leírt – aprónyomtatvány, talán még, mint külföldön beszélük, héber kéziratok is: Haggáda, és mindenféle judaica. Vagy legenda az egész?

⁸⁴ Alexander Scheiber, „Zur Geschichte der Proselyten”, in: *Essays Offered to Meir Wallerstein* (Jerusalem, 1979) = *Geniza Studies*, 527–535. – Itt adom az eredeti közlés Scheiber bibliográfiájában (no. 1351) csak részlegesen közölt adatait: ספר מאיר ולנשטיין. *Studies in the Bible and Hebrew Language Offered to Meir Wallenstein* [(1903–1996)]. Ed. by Chaim Rabin, David Patterson, Ben Zion Luria & Yitzhak Avishur (Jerusalem: Kirjath Sepher, 1979), 67–71 + 4 old. fénykép (héb.).

⁸⁵ Norman Golb, in: *Studies in Geniza and Sephardi Heritage. Presented to Shelomo Dov Goitein* (Jerusalem: The Magnes Press, 1981), 77–107 (héb.) (Scheiber könyvtárából ma az MTA Könyvtárában). (Magának Scheibernek is van cikke a kötetben, héberül, egy karaita vitairatról a rabbaniták ellen.) A dolgozat angol változata: Norman Golb, *The Autograph Memoirs of Obadiah the Proselyte of Oppido Lucano*. Prepared for the Convegno internazionale di Studi Giovanni – Obadiah da Oppido (Oppido Lugano, Basilicata, 2004); hasonlóan a The University of Chicago, Institute for the Study of Ancient Cultures honlapján is. ⁸⁶ Gary A. Rendsburg & Peter M. Shamah, *Johannes of Oppido = Obadiah the Proselyte* (<https://johannes-obadiah.org/>).

⁸⁶ Gary A. Rendsburg & Peter M. Shamah, *Johannes of Oppido = Obadiah the Proselyte* (<https://johannes-obadiah.org/>).

⁸⁷ [Mint a gyűjtemény curátora megerősítette, ez megfelel a valóságnak (E-mail, 2025. nov. 26). – A Scheiber által kiadott Kaufmann genizák katalógusában 34 szerepel a M (missing) jelzéssel. 17 további kéziratot a gyűjtemény AS jelzéssel tart számon, Scheiber lakásáról 1994 k. kerültek vissza a könyvtárba; nyilván tervezte ezek kiadását is. (K.G.)]

⁸⁸ [A Kaufmann geniza anyagából Scheiber munkássága során hatvannál több kéziratot és töredéket publikált (Dávid Nóra curátor szíves közlése alapján, E-mail, 2026. ápr. 15).]

Esküvő, temetés alkalmából a rabbiknak szoktak a köszönet jeleként számukra érdekes könyvet, kéziratot ajándékozni, épp neki ne adtak volna? – Scheiber könyvtárából említ Schmelzer Kornél (Menahem Schmelzer, 1934–2022), még pesti rabbijelölt korában, egy az 1843/44. évi országgyűlésre írt, héber és magyar nyelvű kiadatlan verselményt, idéz is innen⁸⁹ (érdekes lehetne az elemzése, mondjuk, „A héber nyelv magyarul tanul” címmel). Nem sokkal halála után hagyatéka az MTA könyvtárába került, könyvei, különlenyomatai és levelezése, semmi olyasmi nem volt az anyagban, ez a nyomtatásban hozzáférhető katalógusból⁹⁰ is látszik, ami nyomára vezetne a hírük kelt kéziratoknak. Még a *Kirjath Sepher*ben megjelent (1957) bibliográfiái jegyzékben a szerzőtől mint „Scheiber-könyvtár” jelzett tételeknek sem.

Goldziher. És két naplója

Goldziher két kéziratos naplóját fia, Goldziher Károly (1881–1955) matematikus professzor végakarátában Scheiberre hagyta, Károlyt Scheiber temette, a kéziratokat a temetés után a család átadta neki, az ő tulajdonába kerültek.

Scheiber szellemi égboltján Heller és Löw mellett ragyogott Goldziher Ignác. Ezt bizonyítja Hidvégi Máté statisztikája azokról a tudósokról, akiknek Scheiber önálló cikkeket szentelt (*Remény*, 16, 2013, no. 3). Nála a sorrend: Löw (33 tétel), Goldziher (21 tétel), Heller (16 tétel).

Egy még Löwinger által kezdeményezett nagyszabású nemzetközi *Goldziher-Emlékkönyv* itthon Löwinger Sámuel és a Goldziher-tanítvány Somogyi József (1899–1976) arabista magánkiadásában (az impresszumban az ORI címével) megjelent I. kötete (1948) után Scheiber az általa összegyűjtött II. kötetet már csak Jeruzsálemben tudta szerkesztő társaival, a már ott élő igazgató-elődjével, Löwingerrel, és a már Amerikában élő Somogyival, megjelentetni (Jerusalem: Rubin Mass, 1958). Nagyvonalúan beletörődött abba, hogy amikor egy budapesti könyvkiadó kétkötetes gyűjteményt jelentetett meg Goldziher magyar nyelvű tanulmányaiból (1981), a cikkek kiválasztásában nem kapott szerepet. A könyv Goldziheret egyoldalúan iszlám-tudósként mutatta be, mellőzve hasonló horderejű zsidó tárgyú írásait. Scheiber még így is vállalta, hogy egy szűkre szabott utószóban vázolja Goldziher életrajzi pályaképét.⁹¹ A tanulmánygyűjtemény szerkesztője, Simon Róbert, jeles arabista, Scheiber Sándor ezen írását másutt „Goldziherhez méltatlannak”, „kisszerűnek” nevezte. Valójában arról van szó, hogy Simon számára Goldziher élettörténete a magyarországi zsidó polgárosulás sikertelen kísérletének paradigmája volt, Scheiber ezzel szemben a zsidó hagyományos irodalomban iskolázott, a rabbinikus tudomány módszertanát iszlám-tudományi munkásságában is értékesítő, zseniális judaista és arabista tudóst látta Goldziherben. Goldziher judaisztikai munkásságáról, zsidóságáról, a neológ hitközséggel való viszonyáról a közelmúltban Turán Tamás adott ki fontos könyvet,⁹² helyrebillentve a mérleget.

Scheiber az eredeti kéziratból kiadta Goldziher német nyelvű naplóját (*Tagebuch*, Leiden: E. J. Brill, 1978), és a halála utáni hetekben a *Napló* megjelent felesége, dr. Scheiber Sándorné dr. Bernáth Livia magyar fordításában is (Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1984). Ez utóbbiban elhagyta az érzékeny és ingerlékeny tudós megrovó jegyzeteit a pesti neológ hitközségről. A cenzurázó döntés okát Scheiber megírta a fordításkötet Előszavában: az 1970-es években nem akarta, hogy a sajnálatosan elfogult megjegyzések visszamenőlegesen árnyékot vessenek a pesti hitközségre, általánosabban és a jelenkorban a magyar zsidókra. (A kihagyott részletek terjedelmes jegyzékét közli Simon Róbert kötete, *Goldziher Ignác*, 2000, 246–248.)

Az ORI könyvtára fennállása alatt számos értékes hagyatékkal gyarapodott, elhunyt professzoraitól, mint Mose Bloch, Bacher Vilmos, Blau Lajos rektorok, rabbiktól, egyszerű hitközségi tagok hagyatékából. Példás történet Kaufmann könyv-, kézirat- és genizagyűjteménye, amely ajándékként került a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonába. Scheiber könyvtárát a felesége eladta az MTA Könyvtárának. A vásárláshoz, és külön a katalogizálásához,

⁸⁹ Schmelzer Kornél, „Egy ismeretlen magyar-zsidó költő”, *Vidéki Rabbikar Körlevele*, 2 (1955), 168–170.

⁹⁰ *A Scheiber-könyvtár katalógusa* (1992).

⁹¹ Scheiber Sándor, „Goldziher Ignác”, in: *Goldziher Ignác, Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Simon Róbert (Budapest: Gondolat, 1981), II., 1065–1082.

⁹² Tamás Turán, *Ignaz Goldziher as a Jewish Orientalist. Traditional Learning, Critical Scholarship, and Personal Piety* (De Gruyter, 2023).

majd a katalógus kiadásához a Soros Alapítvány külön többszöri támogatást adott. A Rabbiképző igazgatói székében Scheiber utóda, Schweitzer József, a könyvtár eladásáról bizonyos rosszallással beszélt (in: Kertész Péter, *Nehéz zsidónak lenni*, második, bővített kiad., 137 sk.).

Goldziher Ignác egykori könyvtára Jeruzsálemben van, fiától az 1920-as években vette meg a Héber Egyetem. A közelmúltban meglepetést keltett az a hír, hogy a *Napló* kézírata évtizedekkel Scheiber Sándor halála után a családtól az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézetébe került. Az Avicenna Intézetet az első Orbán-kormány határozatilag hozta létre 2001-ben, anyagi biztonságban lévő közalapítványként, akkor még formálisan a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) keretében (Piliscsabán, akkor a bölcsészkar egyik épületében). Nem tartozik tudományos intézményi hálózatokhoz, még a Magyar Rénszarvashoz (HUN-REN) sem, kormányközvetlen kutatóhely. Vezetői Maróth Miklós klasszika-filológus, orientalista,⁹³ arabista, korábban a PPKE bölcsészkarának alapító dékánja, az MTA tagja, miniszterelnöki főtanácsadó [2025], és felesége, Jeremiás Éva iranista. 2008-ban a közalapítványok törvényi megszűntével az Avicenna Intézet fenntartását a külön e céllal létesített Avicenna Non-Profit Kutatási Kft. vette át. Az Avicenna Alapítvány (Piliscsaba) honlapja élén jelenleg (2025) az országcímer és a Miniszterelnökség felirat áll. Ezek a védjegyei. Az Intézet kutatásai az iszlámra és a muszlim Közel-Keletre irányulnak. Goldziher Ignác kézirat *Naplója* – mint vagyontárgy – Goldziher Vilmostól Scheiber Sándoron és örökösein át egy korlátozott felelősségű társaság tulajdonába került (a Kft. rövidítés ezt jelenti).

Scheiber eredeti nyelvű szövegkiadása után a *Napló* – mint szellemi, tudományos dokumentum – kritikai kiadására van szükség. A probléma nem elsősorban a benne említett személyek azonosítása. Ebben a saját magának írt szövegben Goldziher egyfelől valóban megvetően beszél az őt körülvevő zsidó közegről, másfelől bensőségesen ír az iszlám történetében végzett kutatásairól és e munkája során kialakult barátságairól, különösen az iszlám iránti vonzalmáról. Nem választ a zsidó vallás és az iszlám között, feljegyzéseiben pontosan rögzíti, hogy zsidóként él és gondolkodik, tudományos kutatásai irányulnak az iszlámra, a beleélés, ami a tudományos kutatás előfeltétele, nem áttérés.

Goldziher másik, korábbi és rövidebb napló-kézírata ifjúkori (1873–1874) állami ösztöndíjas közel-keleti tanulmányútján készült, saját szavai szerint „keleti, mohamedán évében”. *Keleti naplóm* címmel vezette, különálló lapokon, hol magyarul, hol németül, kifejezéseket, idézeteket stb. latinul, arabul, héberül stb. A tanulmányútról rövid áttekintést ad a *Napló*ban is, az 1873/4 jelzésű, több évet összefoglaló fejezetben (*Napló*, 1984, 74–101). Időzött Isztambulban (itt töltötte, a szefárdi zsinagógában, a *jom kippur*), Beirutban, Damaszkuszban, Jeruzsálemben.⁹⁴ Hosszabban tartózkodott Kairóban, négy hónapon át előadásokat hallgatott az el-Azhar-mecsetben, az iszlám szunnita ágának legnagyobb egyetemén, „az összes muhammedán tudományosság kútfejénél és központjában, *ulamákkal* társalgott”.⁹⁵ Elmerült az iszlám jog és teológia tanulmányozásában. Megismerkedett a muszlim vallási értelmiség életével. – Az el-Azhar-mecset istentiszteletén, a pénteknap i mádságon azonban csak egyszer vett részt, 1291. muharram hónapban, az ásur előtti pénteken (*Az iszlám*, 1980, 403), azaz 1874. febr. 27-én, és áldottözékben.

Közel-keleti naplójegyzetei Goldziher Vilmos végakarata szerint szintén Scheiber tulajdonába kerültek. Rejtély, Scheiber miért nem maga adta ki ezeket a naplójegyzeteket. Talán a *Napló*

⁹³ Judaisztikai és zsidó vonatkozásban egy fordításáról lásd Tatár György recenziós tanulmányát: „Dezorientalisztika”, in: uő, *A másik oldal. Kabbalista esszék* (Budapest: Kalligram, 2014), 158–181.

⁹⁴ A *Keleti napló*ban írja, hogy a Damaszkuszi kapunál, ahol belépett Jeruzsálembé (nov. 29), egy rögtönzött zsoldárt mondott J. tiszteletére. Ferenc József trónralépésének 25. évfordulóját (dec. 1) a Szent Sír kápolnában töltötte. A városban egy hetet időzött, „Jeruzsálemet – ezt már a *Napló*ban írja – életem legkellemetlenebb emlékei között tartom számon. Minden idealizmusról meg kell feledkezni, ha e városban ártatlan szemmel nézzük, mint üzletelnek a vallással” (*Napló*, 1984, 88).

⁹⁵ Utóbb is nagy elismeréssel írt az el-Azharról: Ignaz Goldziher, „Universitäts-Moschee el-Azhar”, apud: Georg Ebers, *Ägypten in Bild und Word* (Stuttgart – Leipzig: Eduard Hallberger, 1880), II., 71–88; s nagyjából ugyanígy, részletesebben, magyarul is: „Muhammedán főiskolai élet”, *Budapesti Szemle*, 20 (1879), 302–323. Sokkal részletesebben: *Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből* (Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, 1881), 303–340. A könyv újabb kiadásában: *Az iszlám*. Szerk. Vass Előd (Magyar Hírmondó, Budapest: Magvető Könyvkiadó, 1980), 359–411.

kiadását követő nemzetközi megütközés ismétlődésétől félt. A kéziratot egy New York-i útján magával vitte, és átadta Raphael Patainak (Patai Ervin György, 1910–1996), zsidó és arab etnográfus barátjának, akit seminarista éveik óta ismert. Tervezték közös kiadásukat. Patai 1933-tól évekig a mandatárius Palesztinában élt, a Héber Egyetemen doktorált, és csak a rabbiavatására jött vissza Budapestre (1936). Mindig volt benne egyfajta szellemi, értelmiségi, tudományos vakmerőség, nekivágott olyasminek is, amihez nem értett elég jól, s nem ritkán be is jött neki, sikert ért el vele. A második világháború után az Egyesült Államokban különböző egyetemeken tanított. Scheibernek sokat segített amerikai személyes kapcsolatai kiépítésében, meghívások megszervezésében. New York-i útjain vendégül látta és guide-ja volt. Az ajándék talán Patai szívességeit viszonzta.

A *Keleti naplót* Patai a saját angol fordításában jelentette meg, már Scheiber halála után.⁹⁶ Hosszú bevezető tanulmányában Goldziher személyiségéről sok tekintetben torz, pszichológizáló magyarázatokkal. Arab nyelvi megjegyzéseit a recenziók erősen bírálták. Az eredeti kézirat tőle végül jobb helyre került, mint a *Napló*: a JTS (New York) könyvtárában van; máig kiadatlan.

A neológ rabbi

„Sosem tagadtam meg a zsidóságot, mert ez természetes volt neveltetésemnél, családi leszármazásomnál fogva. Az érdeklődésem azonban egyenértékűen volt hebraisztikus és magyar” – nyilatkozta Scheiber Sándor a Kertész Péter újságírónak (1937–2019) adott hosszú, részletes interjújában (1982, in: *A könyvek hídjai*, 2013, 18).

Napjainkban, amikor Magyarországon a lubavicsi haszidizmus le akarja nyelni az egész zsidóságot, fontos hangsúlyozni, hogy: Scheiber neológ zsidó volt, neológ rabbi. A neológia megtartása és megerősítése volt a célja.

A neológia⁹⁷ a XIX. századi német, osztrák reformmozgalmak (Hamburg, Braunschweig, Bécs-Seitenstettengasse) egyik oldalhajtsa. Az emancipáció eszméje és jogi, törvényhozási megvalósítása tette lehetővé kibontakozását. Abraham Geiger (1810–1874) modernizációs útjásaiból a magyar vallási reformerek kevés elemet vettek át. Még Löw Lipótot (1811–1875) számíthatjuk leginkább a követői közé. A nem nagy jelentőségű, de annál nagyobb vitákat kiváltó szertartási, szokásbeli újításokat nem tekintve, nálunk a német nyelv helyére a magyar került. Az újítók elválását a továbbra is jiddis nyelvű orthodoxiától a br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdeményezte Izraelita Egyetemes Gyűlés (vagy zsidó kongresszus, 1868/69) intézményesítette, ezért nevezték sokáig kongresszusi vagy újító (neológus) irányzatnak. Nemzetközi összehasonlításban a neológia legközelebb a New York-i Jewish Theological Seminaryhoz állt,⁹⁸ mely rabbiképzőként konzervatívnak nevezte magát. Alapítói között Magyarországról elvándorolt rabbi is volt, Kohut Sándor (Alexander Kohut, 1842–1894) orientalista, egy időben székesfehérvári rabbi, Eötvös bizalmából az Egyetemes Gyűlés titkára. A neológia, ahogy a rabbik nemzedékeken át értelmezték, konzervatív zsidóság maradt (JTS: conservative Judaism), azzal az országspecifikus vonással, hogy híveinek első nyelve a magyar. (Mint Németországban a német, Amerikában az angol stb.) A szertartások, imák nyelve változatlanul a héber, a rituális változtatások (a Tóra-olvasó asztal helye, orgona stb.), bár sok vitát váltottak és váltanak ki, a lényegét nem érintik. Az „imakönyv” (szigorú, egyre aprólékosabb ritualizmus) helyett a Tanakh került a középpontba, a bibliai tanítás és ennek kulturális kisugárzása. – Scheiber a Bibliában volt otthon, neológ vallási elköteleződése a héber Bibliához köti. Löwinger jó érzékkel tette meg 1945-ben a Biblia professzorának. Minden beszéde, személyes hangú levele mutatja, mélyen és őszintén benne élt a zsidó vallásban. Ironikus hangra

⁹⁶ Raphael Patai, Ignaz Goldziher and His Oriental Diary. A Translation and Psychological Portrait (Detroit: Wayne State University Press, 1987).

⁹⁷ Fontos eszmétörténeti és kritikai elemzést ad a neológiáról Turán Tamás cikke, „Neológ ideológia”, in: *Schweitzer József emlékezete*. A halálának első évfordulóján rendezett tudományos konferencia köszöntőbeszédei és előadásai (Budapest: Mázsihsz, 2016), 45–54.

⁹⁸ Menahem Schmelzer, a JTS professzora írta a Schweitzer Józsefet köszöntő kötetben: „A budapesti és a New York-i rabbiképzőt több szál köti össze. Testvéri kapcsolatunk független attól, hogy a körülményeink különbözőek. Mindkét intézet halad a maga útján, de ettől még komoly történelmi kapcsolat van közöttünk.” In: Kertész Péter, *Nehéz zsidónak lenni* (Budapest: Ulpus-ház Könyvkiadó, 2003), 259.

csak az elbeszélésben (aggáda), az anekdotában váltott. Tudományos dolgozatai, judaica vagy magyar irodalom, székszávúak, tárgyszerűek voltak.

A magyar neológ zsidóság nagy modernizációs vívmánya éppen abban állt, hogy a magyar kultúra felé fordult, anélkül, hogy emiatt feladta volna a zsidó hagyományokat. Művelt akart lenni. A neológ háttér előtt érthető, hogy Scheiber rabbijelölt egyetemistaként a magyar irodalom felé tett lépést, megszegve a zsidók tanulmányi jogait korlátozó egyetemi szabályokat. Egész életében írta apró cikkeit a magyar irodalomban előforduló zsidó elemekről, a héber Biblia, a talmudikus irodalom, a zsidó élet irodalmi nyomairól. Bevonta a magyar irodalmat a zsidó kultúrába. Fontos volt számára, hogy írásban, élőszóban szép magyar nyelvet használjon.

Díszdoktori elismerésben Scheibert először az amerikai reform-irányzat rabbiszemináriuma, a Hebrew Union College–Jewish Institute of Religion (HUC, Cincinnati) részesítette (1961). Oklevelét csak két évvel később vehette át, akkor kapott kiutazási engedélyt. Ebből az alkalomból New Yorkban is megkapta a JTS díszdoktori oklevelét. A Rabbiszeminárium igazgatójaként először éppen a Seminary-val alakult ki formális külföldi kapcsolata. Ez a kapcsolat aztán jótékony hatással volt más magyar rabbik nemzetközi elismerésére is. A JTS később Schweitzer Józsefet szintén díszdoktorrá avatta. – Scheiber tudományos kapcsolatai nem vallási irányzatokhoz igazodtak. Kéziratait világszerte szívesen fogadták a tudományos folyóiratok. Fontosak voltak számára a külföldi összeköttetések és megtiszteltetések, mert ama zárt években csak akkor kapott útlevelet (kiutazási engedélyt), ha külföldi kitüntetést kellett átvennie; ezeket az utazásokat, mintha ösztöndíjak volnának, kutatómunkára használta fel.

Scheiber természetesen megtartotta a zsidó élet szabályait. A neológia kialakult szokásrendjéhez tartotta magát. Alacsony szinten hozok példákat. Egy alkalommal – 1958/59 táján lehetett – péntek délután együtt jöttünk el a Kun utcából, elmagyarázta, hogy a szombat bejövetele után már nem lehet vinni semmit. Tudok idétlen kérdéseket föltenni, azt kérdeztem tőle, hogy akkor a lakásod kulcsával mi van? Leadjuk a házmasternek. Ez volt az első leckém a szombatzinóról (éruv). Meg tudta tenni, hogy irodájában beszélget az emberrel, de közben az íróasztalán fekvő nyitott könyvet olvassa. Ez előfordult. Ültem vele szemben az íróasztala előtt, és láttam, hogy olvas, ám a beszélgetésben teljes figyelemmel benne volt. Az a pletyka járta róla, hogy a Rabbiképző templomában kint ült a jobb oldali emelvényen, előtte az imakönyv, de alatta valamilyen tudományos könyvet tartott, és az imakönyvet kissé fölemelve azt olvasta. Hát, láttam őt egypárszor a zsinagógában egészen közlelől, de ilyesmit én nem vettem észre soha, úgyhogy ezt a pletykát merő kitalálásnak tartom. Felfoghatom úgy is, mint tudományos tekintélyének elismerését a visszajáról (*a contrario*).

Scheiberiana

A sokat publikáló hebraista tudós és irodalomtörténész a különlenyomatait, kis cikkeinek kivágatait néhány évenként időrendben egybekötötte. Könyvespolcán sorozat gyanánt álltak egymás mellett ezek a kötetek, azonos egészbor kötésben, azonos címfelirattal (*Opuscula*), a bennük foglalt cikkek évszámaival. Amikor egy kötetet elrendezett, az előzéklapjára kézírassal rövid mottót írt. Ezeknek a köteteknek én csak a gerincét láttam könyvespolcán. Évekkel ezelőtt Hidvégi Máté fényképen kiadta Scheiber bejegyzéseit, a mottókat, magyarázatokkal. A Scheiberrel foglalkozó életrajzi irodalom egyik fontos darabja ez a tanulmány.⁹⁹ Hullámzó helyzet- és önértékelésének legfontosabb lenyomatai Scheibernek ezek a csak önmaga számára írt kis jegyzetek, amolyan önéletrajzi fejezetcímek. Nyelvük jellemzően héber (köztük két zsoltáridézet), de vannak más nyelvű bejegyzések is, például egy Plutarkhosztól származó szólás görögül (hibátlan ékezetekkel) és latinul, vagy egy német formula.

Különösen megkapó a IV. kötet élén az 1958. márc. 21 dátum alatt álló héber bejegyzés. A kötetben Scheiber 1954 és 1956 közötti írásai találhatók. Jól ismert kézírása, kissé jobbra dőlő kvadratikusan betűk, ékezetek nélkül. Hidvégi kiadásában a szöveget Tóth Sándor, akkoriban az OR-ZsE doktori hallgatója fordította magyarra: „5716. hesván 25-én meghalt áldott emlékü lánytestvérem, Naomi, és 5717. december 9-én fiútestvérem, Ávrahám Jehuda, hosszú életű legyen, az Egyesült Államokba emigrált, és én egyedül maradok.”

⁹⁹ Hidvégi Máté, „Scheiber Sándor kézírásos mottói az Opusculák előzéklapjain”, *Múlt és Jövő*, 2016/2, 23–34.

A Scheibert mélyen érintő családi veszteség sajátos keltezése könnyen magyarázható. A zsidó világtérmentési éra 5716. hesván 25 = 1955. nov. 10 a polgári naptárban; ez szeretett nővére, Scheiber Noémi (Emmi, 1912–1955) halálának napja. A halál időpontját (Jahrzeit) a rituális naptár szerint kell számontartani, Scheiber is így jegyezte fel. Szeretett öccse, Scheiber Lipót (Lipi, 1914–2000) orvos külföldre távozásának dátumánál, amit Hidvégi nem értelmez, Scheiber az évet lendületből a zsidó naptár szerint vette, az általa írt 5717. zsidó év tisri 1 napjával kezdődik, a polgári naptárban ez 1956. szept. 6-ra esett, de a napot már a polgári naptár szerint adta meg: dec. 9. Azaz öccse távozásának dátuma 1956. dec. 9 = 5717. tévét 5.

A héber jegyzet után a lapon két sornyi üres hely áll, majd egy héber versidézet következik. Scheiber jellegzetes írása ez is, de nagyobb, sötétebb betűk, és más, vastagabb tollal. Nyilván valamivel későbből. Jelezte a szerző nevét: Bialik. – Az idézet Chaim Nachman Bialik (1873–1934) ismert versének (*Levadi / Egyedül*) két sora, a vers ötödik, utolsó előtti szakaszából. Bialik kiadásában a versek pontozva vannak, Scheiber nem írta ki a magánhangzókat, mint ahogy két másik előzőklapon is pontozás nélkül idézte a zsoltárokat.

Scheiber:

כלם נשא הרוח, כלם פרחו להם
ואותר לבדי, לבדי...

Bialik:

כלם נשא הרוח, כלם פרחו להם
ואותר לבדי, לבדי...

Bialik eredeti közegére tekintettel, askenázi ejtéssel: *kulom naszo horuah, kulom porhu lohem, / voivoszer levadi, levadi...* – És klasszikus (bibliai) ejtés szerint: *kullam nassza ha-ruah, kullam parhu lahem, / va-’ivvatér levaddi, levaddi...* – Szó szerint magyarul: „Mindőjüket elfújta a szél, mindőjük kivirágzott magának, / s én maradtam egyedül, egyedül...” – A két sor Kardos László korábbi fordításában:

*Csak én vagyok itt még, a többit, a többit
A szél tova fújta...*¹⁰⁰

A héber szóismétlést („s én maradtam egyedül, egyedül”) Kardos más szóismétléssel adja vissza („a többit, a többit a szél tova fújta”).

Scheiber nyilvánvalóan ismerte Kardos fordítását, de ő a héber szövegben gondolkozott. Rövidesen a gyűjtőkötet előzőklapjára írt személyes jegyzet után eszébe juthatott, hogy a héber formulát akaratlanul is Bialik verséből idézi, emlékezetből, és a bejegyzést ki is egészítette a megfelelő két verssorral.

A verset Bialik 1902 nyarán írta (tammuz [5]662) Odesszában, egyike a sok népszerű, dalként is terjedő versének. Ekkor már maga mögött hagyta a jesivát, benne élt a zsidó felvilágosodásban (haszkala) és az új héber irodalomban, melyet részben ő teremtett meg. A tanház (jesiva, bét midrás) hagyományai és a felvilágosult költészet állnak nála szemben egymással. A költő – ahogy mondani szokás: a lírai én – behúzódik a jesiva egyik sarkába, csak az „isteni jelenlét” (sekhina) oltalmazza, mindenki eltűnt mellőle („elfújta őket a szél”), mindenki a saját életét éli („kivirágzott magának”) – „s én maradtam egyedül, egyedül”. A szóismétlés ad nyomatékot ennek a mondatnak.

Scheiber tudta, jól tudta, hogy a formula Bialiknál is idézet. A Királyok könyvében Illés próféta többször is elmondja magáról, hogy ő „egyedül maradt igaz próféta” (*navi la-JHVH levaddi*, Kir. I., 18,22), vetélkedésben legyőzte és elveszejtette Baál prófétáit, ezért Aháb király és felesége, Izebel (Jezabel) üldözik, menekülnie kell, végül „Elohim hegyén, a Hóreben” (ez Szináj, ahol Mózes a két kőtáblát kapta) megéli az isteni megjelenést (theophania), és ismét felsóhajt ezekkel a szavakkal (*va-’ivvatér levadi, levadi*, Kir. I., 19,10 és 14).

¹⁰⁰ Kardos László, *Héber költők antológiája* (Javne Könyvek, 12, 1943; új, bővített kiadás: Budapest: Farkas Lajos, 1947), 56.

A *levadi*, *levadi* ismétlés súlyát növeli az előtte álló ige: *va-’ivvatér*, ugyanis a különben gyakori *játar* igének ez az alakja, ellenőrizhető a héber konkordanciákban, csak itt fordul elő az egész héber Bibliában, nevezhetjük *dis legomenon*nak. Mi több, Illés története (Kir. I., 18,46–19,21) jelenti egy hetiszakasz (Pinhas, Num. 25,10–30,1) lezáró olvasmányát (haftara), és így a zsinagógában a Tóra-olvasás után minden évben tammuz hónapban felolvasák a próféta fájdalmas szavait és a theophania jelenetét. Scheiber mindezt tudván tudta tanulmányaiból, a zsinagógai életből.

Nem lehet-e, hogy Bialik versformulája nemcsak személyes veszteségeit idézi fel, nővére elvesztését, öccse távozását, hanem a tanháza is? Abban az évben, 5716/17-ben, azaz 1956 végén, 1957 elején a Rabbiképzőből is többeket „elfűjt a szél”! És az örízetlenül maradt határon át Nyugatra menekülő tömegben az egész országból mentek el zsidók, ezrével, tízezzel. Ebben az évben Scheiber a szülei házából egyedül maradt, nincs már a Szemináriumban, aki őt odavette, Löwinger Sámuel, nincs Widder Salamon, akinek témáját, a középkori héber liturgikus költészetet továbbvitte (mindketten Izraelben), nem élt a szeretett és tisztelt rabbi Kálmán Ödön, egyetemi tanár lett kiváló pályatársa a Rabbiképzőben, Hahn István, és külföldre ment vetélytársa, Róth Ernő is, akit az ellenségének tekintett. Ő maga, mint Illés, „szenvetéllyel küzdött az Örökkévalóért” (*qanna qannéti la-JHVH*, Kir. I., 19,10 és 14), és most egyedül maradt – de a Hóreb-ben halkán suttogó hang (*qol demama daqqa*, Kir. I., 19,12) szól hozzá, maga az Örökkévaló: „Menj, térj vissza utadra” (19,15).

Három évtizednyivel később is Bialik versének érzelmős formulája és a Hóreb-hegyi theophania idéződött fel benne, hogy ezt írja saját 70. születésnapján, 1983-ban a *Summa vitae*-ben: „Én nem voltam nagy tudós, csak egyedül maradtam.” Egyedül, mint az üldözött próféta. De a „suttogó hang” isteni biztatást jelentett számára. „Így egy tragikus korszakban magamnak kellett újjáépíteni a Rabbiképző Intézetet...” 1958 márciusában, a teremtés 5718. évében, amikor végre, Róth távozása után, a Rabbiképző Intézet egyedüli, teljes jogú igazgatója lehetett, ugyanazzal a formulával beszél önmagáról, életművéről, mint amellyel 1958-ban az *Opuscula* előzéklapján leírta veszteségeit.

Scheiber 1957/58-ban beleélt magát a bibliai legenda élethelyzetébe, Illés próféta szerepébe.

Életprogram: a helyben található anyag

Pályája elején Nehemia Allonynak 1974-ben így nyilatkozott: „Itt hasznosabbnak érzem magam, mintha kimennék Izraelbe, ahol számos remek tudós és tanár él és dolgozik. Nem mehetek el.” Harminc évvel később, a *Summa vitae*-ben (1983) hasonló értelemben, érezhetően megnyugodva sorsában: „Sokszori és csillogó csábítással szemben itthon maradtam. Marasztalt a magyar nyelv és irodalom szeretete. Marasztalt a hivatástudat, hogy a helyben található anyag feldolgozása az egyetemes zsidó tudomány érdeke.” – Tény, nincs senki más, aki zsidó szempontból több történelmi értéket tudott volna észrevenni és megjelölni „a helyben található anyagban” Magyarországon, mint Scheiber.

Mint egykor Goldziher, Scheiber is Magyarországhoz mint hazához ragaszkodott. Elég okuk lett volna arra, hogy elmenjenek. Voltak csábító ajánlatok, meghívások, hogy máshol keressenek helyet nemzetközi figyelmet keltő tudományos munkájukhoz, legyen az a zsidó tudományok, az iszlámtudomány, az etnográfia. Mindketten az Eötvös József által megjelölt úton jártak, s nagyobb távlatból nézve pályájuk a reformkori és 1867 utáni zsidó társadalmi integrációs törekvésekkel párhuzamos útvonalak. Romantikus színezetű ragaszkodás a hazához azokban az időkben, amikor a zsidó haza még csupán eszmény lehetett, és részvétel az egyetemes tudományos életben, nemzetközi mérce szerint. Mint tudjuk, a magyar tudományos élet közönyös maradt a zsidó tudományok iránt, a szülőhaza nem kért a zsidókból. Goldziher és Scheiber életműve így is megáll az időben.

A Rabbiképző kiadványában Scheiber 1947-ben programatikus cikket tett közzé “Zsidó tudományos tennivalók Magyarországon” címmel.¹⁰¹ A Wissenschaft des Judenthums elvi alapjain, országspecifikusan. 1952. márc. 2-án a MIOK közgyűlésén (Országos Gyűlés) ismét megfogalmazta, milyen feladatok állnak az Intézet előtt a zsidó tudományok kutatásában. Több

¹⁰¹ In: *Szolgásgból – szabadságba. Az Országos Rabbiképző Intézet hallgatóinak ünnepi kiadványa* (Budapest: ORI, 1947), 3–7.

feladat, mint lehetőség. Akkor – már és még – semmi módja nem volt annak Magyarországon, hogy a judaisztikával máshol, mint a Rabbiképzőben foglalkozzanak. Ezt az utóbbi, rövidke írását 1988-ban, az MTA Judaisztikai Kutatócsoport megalakulása alkalmából, kéziratból, mi is program-jelzésül jelentettük meg.¹⁰² A harminchét évvel ezelőtti, ma már alig hozzáférhető füzetből idézem a program néhány pontját.

Pannónia zsidó emlékeinek összegyűjtése. – Fontos magyar-zsidó települések monográfiáinak megírása. – A magyar zsidóság történetének előkészítése. – Régi temetőink sírköveinek felkutatása és feliratainak lemásolása. – A magyarországi zsidó nevek és a magyarországi helynevek héber jelölésének összeállítása. – A magyar-zsidó folyóiratok bibliográfiája. – A magyar-zsidó néprajz bemutatása. – A magyar zsidóság tragédiájának irodalmi emlékműve.

Szerepel még a programban több, szorosan vett judaisztikai tárgykör is, ezeket itt mellőzöm, bár tudományos szempontból nem kevésbé fontosak; Scheiber *magyar-zsidó* kutatásairól akarok beszélni. Világos, hogy a Rabbiképző „e. i. igazgatója” a saját terveit vázolta fel.

Mindenekelőtt az látszik, hogy a kítűzött feladatok nagyobb részét Schreiber élete folyamán el is végezte, ő maga vagy másokkal együttműködve, mások bevonásával. Mintha 1947-ben a saját életertvét vázolta volna fel. Mintha tudat alatt érezte volna, hogy a következő évtizedek folyamán szinte egyedül az ő munkássága lesz a zsidó tudomány Magyarországon. Képet adott 1947-ben arról a pótolhatatlan pusztításról, amit a zsidóüldözés végzett a magyarországi zsidó tudományos életben,¹⁰³ és a rettenetes történelem eseményeinek feltárásán, áldozatai emlékének megörökítésén azután is folyamatosan dolgozott. Elkészült a magyarországi régi zsidó sírkövek gyűjteménye.¹⁰⁴ Szerkesztett és kiadott egy könyvsorozatot (A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái) magyarországi zsidó községek történetéről, összesen több mint tíz községről. Felesége, Scheiberné Bernáth Livia, neki magának is hathatós közreműködésével, elkészítette a magyarországi zsidó személynevek gyűjteményét.¹⁰⁵ (A helynevek héber változatát csak a Yad Vashem kiadásában megjelent *Pinkasz ha-kehillot: Hungaria* héber nyelvű kötetből (1976) tudhatjuk meg.¹⁰⁶) A *Folklor és tárgytörténet* három kötetben (I–II., Budapest: MIOK, 1974, 1977); III., 1984), ha nem pótolja is a magyarországi zsidó néprajz rendszeres feldolgozását, részletkérdésekben gazdagabb és színesebb, jobban is adatolt, mint egy monográfia lehetett volna. (A köteteket nem engedték könyvesboltokban terjeszteni, Scheiber mindenkinek maga adta őket ajándékkul, kézről kézbe.) Szenvedélyesen olvasta a bibliográfiákat, gyűjtötte és fejben is tartotta a könyvészeti adatokat, állította össze vagy egészítette ki tudósok, rabbik irodalmi munkásságának adatait. A magyar nyelvű zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiáját első változatában alig pár oldalas cikkben adta ki a *Kirjath Sepherben*,¹⁰⁷ gyarapodó gyűjtését pedig vastag postumus könyvben jelentette meg özvegye és egy fiatalabb munkatársa, Barabás Györgyi, fontos kiegészítő adatokkal töltve fel a címleírásokat.¹⁰⁸ „Magyar sajtó erdejében zsidó fák,

¹⁰² MTA Judaisztikai Kutatócsoport. *Értésítő*, no. 1 (1988. dec.; néhány évvel később utánnnyomásban is), 20 sk.

¹⁰³ Scheiber Sándor, „A zsidó tudomány és hitélet veszteségei”, in: *Maradék-zsidóság. A magyarországi zsidóság 1945/46-ban*. Szerk. Benoschofsky Imre (Budapest: A Budai Izraelita Aggok és Árvák Menházegyesülete, 1947), 11–15.

¹⁰⁴ Scheiber Sándor, *Magyarországi zsidó feliratok a III. századtól 1686 -ig* (Budapest: MIOK, 1960); bővített angol kiadása: *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686* (Budapest: Akadémiai Kiadó – Leiden: E. J. Brill, 1983).

¹⁰⁵ *A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig* (Budapest: MIOK, 1981). – Recenzió, érdemi kiegészítésekkel: Haraszi György, *Századok*, 117 (1983), 678–684.

¹⁰⁶ A Randolph L. Braham szerkesztésében megjelent *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (2007) mellőzi a héber helyneveket.

¹⁰⁷ „Kítvé ét jehudim be-lason hungarit be-Hungaria”, *Kirjath Sepher*, 32, no. 4 (1956/57), 481–494.

¹⁰⁸ Scheiber Sándor, *Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája, 1847 –1992*. A szerző hagyatékából s. a. r. Scheiberné Bernáth Livia & Barabás Györgyi. Az MTA Judaisztikai Kutatócsoport megbízásából újabb anyaggal kiegészítette Barabás Györgyi (*Hungaria Judaica*, 3) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1993).

facsoportok” – írtam a kötet előszavának címében. A magyar zsidó sajtóban Scheiber gyűjtése nélkül az erdőtől nem látnánk a fákat, a fák lombját, ágait.

Az említett programokban nem szerepelt, de a már említetteken felül Scheiber elkészített egy könyvet, fő tárgya szerint *hebraica*, amelyben a középkori magyarországi könyvek kötetstábláiban talált héber kézirat-törödékeket gyűjtötte össze (*Héber kódexmaradványok*, 1969). A könyv látszólag mellékes tárgya a törödékek hányattatásának leírása: lényege a középkori magyarországi zsidó művelődéstörténet. A zsidóktól elkobzott kéziratok héber könyveket, Talmudot, rabbinikus iratokat vékony csíkokra felvágva kolostori könyvtárakban, egyéb könyvkötő műhelyekben a legkülönbözőbb más kéziratok vagy korai nyomtatványok gerincének és kötetstáblájának kitömésére, megerősítésére használták fel. A zsidóüldözések során elpusztultak a zsidó könyvek, de nyoma maradt, Scheiber szóhasználatával, a magyarországi zsidó könyvkultúrának.

Annak idején talányosnak látszhatott, túl általános volt az 1952. évi programban „a magyar zsidóság történetének előkészítése”. Mi már tudjuk, ez részben a *Magyar-Zsidó Oklevéltár* hatalmas sorozatát jelenti. Amint módjuk nyílt rá, Scheiber Sándor és Grünvald Fülöp (1887–1964) újraélesztették a még az első világháború előtt megindított sorozatot, együtt jelentették meg az V. kötetet (1959), a hatalmas anyagot két vastag kötetre elosztva, s utána gyors ritmusban ért el a sorozat, a VIII. kötettől kezdve már Grünvald nélkül, egyedül Scheiber szerkesztésében a XVIII. (utolsó) kötetig. Kiadatlan levéltári vagy régi, eldugott közlésekben kalászott iratok kiadása, darabszámra összesen közel tízezer irat a középkorból és kora-újkorból, a XVIII. század végéig terjedő időben. A kronológiai rendezettség csak köteteken belül volt megvalósítható, de megfelelő mutatók a sorozat egészében is segítik az eligazodást. A mind magyar történeti, mind nemzetközi zsidó történeti viszonylatban páráját ritkító, a maga korában csak a *Germania Judaica*-hoz hasonlítható forrásközlés természetesen nem egyedül Scheiber érdeme. Az adat- és iratgyűjtő munkatársak nevét a címlapokról ismerjük. Grünvaldnak, amíg élt, sokkal jelentősebb volt a szerepe, mint pusztán a szerkesztő-társi. Terjedelmes, több mint 40 apróbetűs oldalra rúgó közös dolgozatuk a VII. kötet (1963) élén, „Adalékok a magyar zsidóság településtörténetéhez a XVIII. század első felében”, az egész magyar történeti irodalomban a legfontosabb tanulmányok közé tartozik az országot lepusztító török hódoltság és feldúló kuruc háborúk utáni fél évszázadról, érezni rajta Grünvald történeti elemző tehetségét, ami benne erősebb volt, mint az adatokból építkező Scheiberben. Házi Jenő pedig egymaga állított össze egész köteteket (VI., nagyjából a XV. és XVI. is).¹⁰⁹

Scheiber személyes felelősségvállalását az *Oklevéltár* köteteiért, de mondjunk akár hiúságot is, ti. hogy a sorozat az ő neve alatt futott, jogosnak ítéljük. Kétségen kívül ő volt az *Oklevéltár* lelke, motorja. Pénzt is ő szerzett hozzá, mint más zsidó tárgyú kiadványokhoz, saját könyveihez is. Az állandó anyagi forrás, feltüntetve a kötetekben is, a Claims Conference, illetve a Memorial Foundation for Jewish Culture volt. Hogy a sorozat végül mégsem lett a magyar zsidóság történetének az egész országot átfogó előkészítése, arról nem Scheiber tehet: a forrásanyag feltárásához levéltáros körökben nem sok Házi Jenőhöz hasonló áldozatos és kitartó munkatársat sikerült találnia, ezért a sorozatban leginkább Sopron, Kőszeg és néhány más nyugat-magyarországi város levéltárainak anyaga van kigyűjtve. Bár Házi dolgozott Bécsben, Pozsonyban, Fraknóban, csak ezekből, vagy távolabb, mondjuk, a nyíregyházi vagy beregszászi levéltárból, további kötetek sorát lehetne kigyűjteni. (Ilyen forrásgyűjteményeket utóbb szinte minden megyei levéltár kiadott) S mindezzel együtt is, bámulatos, hogy egy tudós, aki foglalkozhatott volna egész életében csak a kairói geniza héber kézírataival, részben a Kaufmann Dávid egykori gyűjteményéből az MTA Könyvtárába került értékes (unikális) anyagra támaszkodva: bámulatos, hogy Scheiber a szorosan vett judaisztikai kutatások mellett ilyen erudícióval gondozta a magyarországi zsidók történetének nem zsidó kézből eredő forrásait.

Már betegágyán mondta egy izraeli látogatójának, hogy az *Oklevéltár* sorozatának zárókötetében a magyarországi zsidók történetének héber nyelvű forrásait szeretné összegyűjtve kiadni, ez lenne az *Oklevéltár* zárókönyve. A megjelent kötetekben mindenütt gondosan közölte és magyarázta az iratok héber vagy jiddis nyelvű záradékát, de halálakor a sorozat még messze volt a lehetséges és elképzelt teljességtől. A Kohn Sámuel gyűjteményében (1881) csak magyar

¹⁰⁹ Viszonzásul Scheiber az *Oklevéltár* XV. kötetében (1972) közölte Házi Jenő judaisztikai tárgyú munkáinak bibliográfiáját.

fordításban közölt héber forrásokhoz Scheiber egy kiegészítő jegyzéket állított össze, ez már csak a hagyatékából, postumus jelent meg.¹¹⁰ Az izraeli látogató, akire az imént utaltam, Shlomo Spitzer volt, a Bar-Ilan Egyetem tanára. Vele együtt csináltuk meg, több mint egy évtizedes munkával, volt diákjaim, legfőképpen Strbik Andrea fordítói közreműködésével, amit Scheiber tervezett, elég sok addig ismeretlent is hozzátéve, a *Héber kútforrások* új, most már a héber szövegeket is közlő kiadását.¹¹¹

És mindez még csak a fele, a talán látványosabb, de nem is a nagyobb fele annak, amit Scheiber a helyben található anyag feldolgozásában tett: írt vagy szervezett. A virtuális, a „mint lehetőség” létező történeti mű legalább annyira fontos, mint a megírt.

Bibliográfiáját egyik tanítványa, Dán Róbert (1936–1986) adta ki a *Folklór és tárgytörténet* II. és III. kötetében, de akik ismerték Scheibert, tudják, hogy a kabátja belső zsebében lapulól kis noteszben naprakészen sorakoztak írásainak pontos adatai: önmagát is gondosan dokumentálta. Tudatában volt annak, hogy része a történelemnek. – Dán bibliográfiai jegyzékeit terjedelmes anyaggal kiegészítve kiadta Barabás Györgyi,¹¹² akinek a kezéből ezen kívül is sok hézagpótló bibliográfia került ki.

Magyar-zsidó történelem

Felfigyelhetünk arra, hogy a Monumenta Hungariae Judaica magyar sorozatcíme mindvégig *Magyar-Zsidó Oklevéltár* maradt, így, *magyar-zsidó*, kötőjellel, ahogyan az I. kötet 1903-ban kezdte. A *Magyar-Zsidó Szemle* 1931–1932-ben elhagyta és némi tévovázás után a továbbiakban következetesen mellőzte címéből ezt az önmagában nem sokat számító írásjelet, amelynek azonban a zsidó identitás kifejezésében mégis szimbolikus szerepe volt és sokáig maradt. Annak idején, a kötőjel elhagyásakor Löwinger Sámuel volt a lap meghatározó szerkesztője. Biztosra veszem, hogy ő az 1938–1944-ben történtek után már sokkal lazábbnak érezte magyarság és zsidóság kapcsolatát, mint annakelőtte. A *magyar-zsidó / magyar zsidó* írásmódban Scheiber nem követte Löwinger példáját. A magyar és a zsidó szavakat egybekapcsoló *kötőjel*hez ő erősebben ragaszkodott.

Scheiber számára *magyar-zsidó* történelem volt tudós elődeinek és pályatársainak élete, munkássága. Nincs senki, aki nála több életrajzot írt volna magyarországi zsidó tudósokról hazai és külföldi lexikonokban, kezdve mindjárt az *Encyclopaedia Judaica* köteteibe írt cikkein (1972). Több tudós elődjéről, korán elhalt pályatársáról vagy éppen tanítványáról is megemlékezett, közölte bibliográfiájukat. A Jeruzsálemben élő Nathaniel Katzburg (1922–2006) professzor (Bar Ilan University) 1984 őszén harmincperces rádiós interjút készített Scheiberrel,¹¹³ ebben sok kis történetet mond el saját magáról és korának főbb szereplőiről, Löw Immánueltól az Állami Egyházügyi Hivatal vezetőjéig, minősít is. (Rosszat az utóbbiról se mond.)

Rabbiavató beszédeiben bizalmat előlegező szellemi jellemzését adta a következő évtizedek magyarországi rabbikarának. Temetési beszédei és nekrológjai egy-egy téglát az imaginárius magyarországi zsidó életrajzi lexikonhoz. (Amely ma távolabb van a megvalósulástól, mint valaha volt.) A rabbi hivatásával együtt jár a sok temetés, a sok *heszpéd*. Scheiber leírta ezeket a beszédeket, s így megmaradtak. És nem volt bennük formális, nem egyszerűen vigasztalt. Emberi életek apró mozzanatait örökítette meg.

¹¹⁰ Scheiber Sándor, „Héber és jiddis kútforrások és adatok Magyarország történetéhez”, *Lymbus. Művelődéstörténeti Tár*, 2 (Szeged: Scriptum, 1992), 7–18.

¹¹¹ Shlomo J. Spitzer & K. G., *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig* (Hungaria Judaica, 16) (Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris, 2003).

¹¹² Györgyi Barabás – Robert Dan, „Bibliography of the Writings of Alexander Scheiber between 1933 and 2005”, in: *Alexander Scheiber and the Bibliography of His Writings* (2013), 191–461 + 1–28. – Még ebből a szokatlan szerkezetű, nem könnyen kezelhető összeállításból is kimaradt Scheiber néhány kisebb, kortörténetileg jellemző cikke, amelyek aktualitásokhoz kapcsolódtak, például, *Uj Élet*, 1955/4; 1958/1; 1958/2.

¹¹³ A hangfelvétel hozzáférhető a Magyar Rádió archivumában. Nyomtatott változata: Nathaniel Katzburg, *Beszélgetések Scheiber Sándorral és Fejtő Ferencsel* (Budapest: B-Bábel Kult. Ker. Szolg. BT, 2000).

A recenziók egy nagy életműben gyakran csak mellékterméknek látszanak. Scheiber követte nagy elődje, Blau Lajos, a Rabbiképző harmadik rektora példáját, sok könyvismertetést írt, s nemcsak azért, hogy hozzájusson a magyarországi elzártágban egyébként megszerzhetetlen tudományos könyvekhez: recenzióiban mindig voltak eredeti adalékok. Talán épp ezek kedvéért írta a recenziókat.

Vannak Scheibernek cikkei, tanulmányai, amelyek igazi nagy történeti koncepciót rajzolnak elénk, még ha látszólag alig többek, mint kis adalék vagy adatgyűjtemény. Az egyik ilyen kisebb cikke, az *Oklevéltárban*, a bazini vérvád (1529) helyi emlékezetének tárgyalása. Az eset éles fényt vet a magyar történelemre. Két főúr, akiknek családja Mátyás király óta a hatalom magas körébe tartozott, a Mohácsot követő években nyakig eladósodott zsidó hitelezőinél. Egy eltűnt kisgyermek szétmarcangolt holttestének előkerülésekor vérvádat támasztottak a helyi zsidó község ellen, néhány napos nyomozás – megismételt kínvallatások – után, nagy tömeg jelenlétében, városi hatóságok és pozsonyi hivatalos személyek részvétele mellett, harminc embert máglyán megégettek. A vádat ki akarták terjeszteni a közeli Marscheggben élő zsidókra is, csak Habsburg Ferdinánd magyar király (1526–1564) fogta le a kezüket. A bazini zsidók rituális megemlékezése, amelyről Scheiber ír, elevenen tartotta az esemény emlékét, a régi forrásokból pedig kiolvasható a földesúri önkény a zsidókkal szemben, a magyar hatóságok bűnpártolása, az új Habsburg király jogvédő közbeavatkozása.

„Kaczér Illés és a zsidó folklór” című terjedelmes tanulmánya folklorisztikus adatgyűjtésnek álcázott szemle a XIX. század első felének *magyar-zsidó* történelméről. A szerző regénytetrológiája: a *Ne félj szolgám*, Jákobtól a *Kossuth Lajos zsidójáig* (1953–1957) a hagyományos – talán inkább szövegekben őrzött, mint magyarországi, és semmiképp nem neológ – zsidó szokások tárháza és a reformkori zsidó társadalmi optimizmus naiv felelevenítése. Scheiber dolgozata a talmudi és egyéb zsidó irodalmi párhuzamok halmozásával a magyar és *magyar-zsidó* történelem egy korszakát a nagy zsidó történelem részévé tette, mondhatnám, rangot adott ezeknek a regényeknek.

Egy különösen fontos írása Scheibernek a XX. század elejéről választott tárgyat: „A magyar zsidóság szellemi élete a századfordulótól, kitekintéssel Bartók Bélára”. Látszólag, s mint a címe mondja, zsidó történelem, Pozsonyban és Szegeden, Makón és Nagyváradon, Kolozsvár-, Temesvár-, Pécs- és Keszthelyen, a Löwökkel, Kecskeméttel, Büchler Sándorral; de megismerjük belőle azt a társadalmi közeget, amely Bartókot elfogadta és támogatta, többek között a pesti zsidó szalonokat, megértjük belőle a század eleji művészeti, irodalmi, zenei modernizmust, sőt, azt is, hogy a modern művészet iránti általános magyarországi közöny függönyén át személyes zsidó szálak mégiscsak vezettek Bécsből Budapestre.

Pontos adatokkal írta le Scheiber az identitás-váltás magyarországi eseteit, a zsidó–keresztény határ átlépését, mindkét irányban, a be- és kitéréseket. (Mint már írtam fentebb, adott ki a genizából is kéziratokat középkori esetekről.) Láthatóan különös élvezetet lelt Fortunatus XVI. század eleji történetében. Büchler Sándor (1869–1944) eredményeit (*Mahler Emlékkönyv*, 1937, 406–414) érdemben tudta megtoldani. Slomo ben Efraim Szeneor (Senior) / Szerencsés Imre – társadalmi felemelkedése érdekében – áttört minden határt, amely a középkorban a személyes mobilitás útjában állt. Scheiber szerint szefárdi zsidó volt, Spanyolországból menekült, mert a zsidók inkvizíciós üldöztetése idején (kiűzetés: 1492) nem akarta levetni a zsidó vallást, valamikor az 1490-es években Magyarországra került, Budán a Zsidó utcában házat vett, pénzügyletekkel nélkülözhetetlenné tette magát, magyar nevet választott (Etil / Attila), viszonyt kezdett egy keresztény nővel, egy kolozsvári patricius lányával, elbocsátotta zsidó feleségét, elhagyta a zsidó községet (1510 k.), keresztapja maga a nádor volt, feleségül vette szeretőjét, magas hivatalba jutott: a Mohács előtti években mint alkincstárnok ő intézte az ország pénzügyeit, állta az országgyűlési kisnemesség acsarkodását és Werbőczy intrikáit, súlyos összegeket kölcsönzött saját vagyonából Lajos király és Mária királyné kedvteléseire, ékszereire, a török elleni hadsereg felszerelésére. Közben Budán a sabbát előtt rendszeresen segélyt osztott ki a szegényebb zsidók között, befolyásával és pénzével megakadályozta, hogy városában vérvádat támasszanak a zsidó község ellen, hogy Prágából kiűzzék a zsidókat. Régóta ismert történet, Scheiber írt Szerencsésről nem egyszer, feltárt több új adatot, képzelhető, hogy kaján mosolyra derült a férfi világias életének fordulatos eseményei fölött, és láthatóan örült annak, hogy a történet rituális szempontból *happy enddel* végződött: halála előtt Szerencsés *tesuvát* csinált,

halála után a konstantinápolyi rabbi responsuma elismerte zsidó érdemeit, két fiát, akik zsidó feleségétől származtak, Budán felhívták a Tórához. Ám harmadik fia Nürnbergben a zsidóellenes keresztényekhez csatlakozott.

A közfelfogással ellentétben, Scheiber Sándor igenis írt összefoglaló magyar-zsidó történelmet, legalább a középkorról, amelyben a judaisztika terén, a genizának köszönhetően, egyetemesen is otthon volt. Írt, kétszer is, egyszer angolul,¹¹⁴ egyszer pedig németül.¹¹⁵ Mindkettő rövid, szűkszavú, tömör írás, s ami cikkeire általában jellemző, főként olyan adatokat emel ki, amelyeknek feltárásában személyes része volt, vagy amelyeket új összefüggésbe tudott állítani. Mindig szem előtt tartotta a zsidó nép egységét, a népi azonosságot az askenázi világban, melynek – írásaiban is hangsúlyozottan – a magyarországi zsidók nem elkülönülő, éppen ellenkezőleg, szoros személyes (családi) és üzleti kapcsolatokkal összefonódó része voltak, az askenázi világ vallási hagyományában.

Magyar irodalom, zsidó motivumkincs

A magyar zsidóságnak Arany János volt a kedvenc költője. Heller Bernátnak, Scheiber Sándornak is. Aranyból írta a zárthelyi dolgozatot az Országos Középiskolai Tanulmányi Versenyen (a kitűzött témák közül Aranyt választotta). A *Széchenyi emlékezete* című költemény két versszaka áll a sírkövén („Nem hal meg az...”). Nem gondolnám, hogy ezt ne ő maga akarta volna így. A zsidó sírok az örökkévalóságot ígérnek, ámbár az eredeti zsidó vallásban nincs élet a halál után.

Scheiber vonzódásában Aranyhoz szerepet játszik vonzódása általában is a XIX. századi nemesi liberális nemzedékhez, amely nemzedéknek Eötvös József, Kemény Zsigmond, egy pici késéssel Arany is tagja volt. Ez a reformnemzedék vitte véghez a zsidóemancipációt (1867). Scheiber nemzedékének, mondjuk így, más kedves költői is voltak. Ady is, aki egyértelműen kiállt a zsidóság mellett, de azért egyszer-egyszer tett csípős, nyegle nyilatkozatokat vagy célzásokat. A kortársak közül Scheiber különösen szerette József Attilát, adott ki tőle verskéziratokat. Rá hivatkozik a *Summa vitae*ben.

A *glóssza* műfajának nem megszokott változata volt Scheibernél a rövid, sokszor nyúlfarknyi jegyzet regényekről: nagyítóval emelte ki bennük a zsidó elemeket. Szegeden, Bálint Sándor akkor egyetemi tanárhoz Mikszáthról írt habilitációs dolgozatot,¹¹⁶ megtartotta egyetemi magántanári előadását is (*Új Élet*, 1949. ápr. 14). 1950-ben ezt a két címet használta: „prof. (ORI), egyet. m. tanár (Szeged)”. (Aztán az ORI tanáraitól a kormányzat megvonta a professzor cím használatát, eltörölte az egyet. magántanári címet, főiskolának minősítette a Rabbiképzőt.) Biztosan voltak barátai, hívei, akik előolvastak neki, esetenként felhívták a figyelmét zsidó apróságokra az új könyvekben, és maga is végigböngészett minden nyomtatott írást, ami a kezébe került, szinte átszítálta a magyar irodalmat, hogy adalékokat találjon zsidó személyekről, a zsidó életről.

Rendszeres mű általában nem sűrűsödhet össze az ilyesfajta jegyzetekből, de Scheibernél mégis van ilyesmi: bibliográfiája a magyar irodalom bibliai motivumairól az 1945 utáni három évtizedben (1974).¹¹⁷ Katalógus jellegű áttekintése a magyarországi Biblia-olvasásnak, irodalmi Biblia-ismeretnek – abból a korszakból, amelyben a hatalom a biblikusságot beszorította a legszűkebb egyházi–liturgikus keretek közé. – Szerénytelenségnek látszhat, de azért megemlítem,

¹¹⁴ Alexander Scheiber, „Hungary”, in: *The Dark Ages. Jews in Christian Europe, 711–1096*. Ed. by Cecil Roth (The World History of the Jewish People, II. Series: Medieval Period, vol. 2) (Tel-Aviv: Massadah Publ., 1966), 313–318.

¹¹⁵ Alexander Scheiber, „Juden und Christen in Ungarn bis 1526”, in: *Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden*. Hrsg. von Karl Heinrich Rengstorff & Siegfried von Kortzfleisch, Bd. II. (Stuttgart: Klett-Cotta im Deutschen Taschenbuch-Verlag, 1970), 559–568.

¹¹⁶ Scheiber Sándor, *Mikszáth Kálmán és a keleti folklóre* (Budapest: Országos Néptanulmányi Egyesület, 1949). – Első tárgytörténeti közleménye Mikszáthról az *Irodalomtörténetben* jelent meg (1947), az értekezés után is több más Mikszáth íásaival foglalkozó cikke következett.

¹¹⁷ „A Biblia a magyar irodalomban”, először az *Évkönyvben* (1973/74), 359–380; majd a *Folklór és tárgytörténet* II. kötetében (1974, második, bővített kiad., 1977, 490–504).

hogy a magyar irodalom bibliai utalásainak adatolásában én is, egyetemi tanársegéd, majdnem párhuzamosan dolgoztam Scheiber professzorral, közreadtam egy hasonló gyűjtést (1964).¹¹⁸

Elfecsérelte, feldarabolta

A Rabbiképző tényleges igazgatója Scheiber, még ha kezdettől vagy legalább 1952-től ez volt is a címe, s minden életrajzi visszaemlékezésében állítja is, valójában csak Róth Ernő – a másik, egyenrangú igazgató – külföldre távozása után lett, lehetett, 1957-től kezdve. Addig a hallgatók érdeklődése és rokonszenve megoszlott kettejük, illetve szóródott a többi, szintén jelentékeny tanár között. Egészen rendkívüli szerephez Scheiber Sándor csak 1957 elején jutott, amikor „egyedül maradt”. Attól fogva a maga elgondolása szerint szervezte meg a Rabbiképzőt és az ORI-ból, hangsúlyos, amit mondok, a Rabbiképző spektrumából áttekinthető zsidó életet.

Nem volt könnyű dolga, felállt vele szemben a MIOK vezetése, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH), az állambiztonsági szolgálat (Belügyminisztérium III/III. csoportfőnökség). A hitközség vezetése be volt kapcsolva a titkosszolgálatokhoz, Scheiberre tíz-tizenegy ügynök volt ráállítva, s bizony mind a közvetlen környezetéből.¹¹⁹

Nagyon jól tudta, hogy a hitközség vezetői és kollégái följelentéseket írnak ellene. Ezek a följelentések a rendszerváltás óta kutatási céllal már hozzáférhetők,¹²⁰ de ő annak idején, mondhatni, szórakoztatónak találta, amikor visszamondták neki a híreszteléseket. Csorba László nagyon meggyőzően ír erről.¹²¹ A főbb vádak ellene: az izraeli követséggel fenntartott kapcsolat, a cionizmus népszerűsítése (Scheiber, úgy mondhatnám, itthonról-cionista volt), a Rabbiképzőben tartott péntek esték (az istentisztelet utáni kiddusok, kultúrprogrammal), külföldön egyre növekvő ismertsége. Ez kollégáiban irigységet váltott ki. Kortársa, szerzőtársa, a Zsidó Múzeum igazgatója, Benoschofsky Ilona (1913–1997) folyamatosan írta róla a titkosszolgálati jelentéseket,¹²² de még a nekrológjában¹²³ is rosszmájú utalásokat burkolt dicséretbe és elismerésbe.

Csak apró kavicsokat gyűjtöget – jelentette ki egyetemi közegben lekicsinylőleg, már Scheiber életében is nem egyszer, diáktársa egykor a Szemináriumban, Scher Tibor (1912–1975). Scheibernél egy évvel feljebb járt a Rabbiképzőbe. Doktori értekezésének tárgya az „ártó szellemek” volt (1936), tudományos teljesítménye jelentéktelen,¹²⁴ élete második felében keserű irigység munkált lelkében. Nem kell feledni érdemeit sem: javakorában szervezőként hasznos szerepeket töltött be. 1946 és 1948 között Palesztinában, a majdani Izraelben a Magyar Intézet (Jeruzsálem) igazgatója, a magyar ügyek képviselője, követség nélküli kultúrattasé.¹²⁵ Majd az MTA Könyvtár igazgatója volt, ezen idő alatt hozták létre Rásonyi László turkológus (1899–1984) kezdeményezésére Ligeti Lajos (1902–1987) MTA alelnök és Gergely Rezső (Rudolf,

¹¹⁸ „Költőink és a keleti mitológia”, apud: Dobrovits Aladár – Kákossy László – Komoróczy Géza, *Bábel tornya. Az ókori Közel-Kelet mítoszai és mondái*. A héber mítoszokat és mondákat feldolgozta K. G. (1964), 547–559.

¹¹⁹ Kovács András, „Körbekerítve. Scheiber Sándor utóvédharcai”, in: *Papírhíd* (2013), 349–358, kül. 357.

¹²⁰ Többek rész-publikációi után az 1957 utáni titkosszolgálati megfigyelésekről, eljárásokról összefoglaló képet rajzol és okmányokat közöl Kovács András könyve, *A Kádár-rendszer és a zsidók* (Budapest: Corvina, 2019), 301–422; Scheiber megfigyeléséről néhány részlettel is.

¹²¹ Csorba László, „Izraelita felekezeti élet Magyarországon a vészkorszaktól a nyolcvanas évekig”, in: *Hét évtized a hazai zsidóság történetében*. Szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó & Horváth Pál (Budapest: MTA Filozófiai Intézet, 1990), 61–190, kül. 161 skk.; és specifikusabban: „Tudta, hogy miket jelentettek róla”, in: *A könyvek hídjai* (2013), 323–330.

¹²² Kovács András, „Körbekerítve”, in: *Papírhíd* (2013), 354 sk.

¹²³ Benoschofsky Ilona, „Scheiber Sándor”, in: *Évkönyv, 1985–1991*. Szerk. Schweitzer József (Budapest, Országos Rabbiképző Intézet, 1991), 10–14.

¹²⁴ Utolsó munkája, tudományos teljesítményt igazolandó: *Föníciai és kanaáni feliratok* (Az ELTE Ókori Történeti tanszékének kiadványai, 4) (Budapest, 1973). – Nyomdatechnikai különbségek ellenére a kötet plágium, hat évtizeddel későbből, azonos J. [Isaak] Rosenberg [polyglott nyelvkönyvről, 1847–1914] *Phönikische Sprachlehre und Epigraphik* (Die Kunst der Polyglottie. 92) (Wien – Leipzig: Hartleben, [1907]) című nyelvtanának feliratgyűjtésével.

¹²⁵ Szalay Gábor, „Adalékok a jeruzsálemi Magyar Intézet történetéhez”, *Külügyi műhely*, 2021/1, 168–188. – Mint a cikkből kitűnik, az egyszemélyes intézet gyakorlatilag semmi tevékenységet nem végzett.

1888–1970) egykori könyvkereskedő (Grill-féle Könyvkereskedés), könyvtáros a külön Keleti Könyvtárat (1950–1952; ma: MTA Könyvtára Keleti Gyűjtemény) és a gyönyörűen bebútorozott orientalisztikai olvasótermet. Az utóbbi fali könyvespolcain külön szekciói vannak az assziriológiai és a hebraisztikai kézikönyveknek is. Goldziher levelezésének nagy iratgyűjtőit a belső munkaszobában helyezték el, szabad polcokon! Scheiber sűrűn megfordult az olvasóteremben. – Scher az ELTE Könyvtártudományi tanszék docenseként zárta pályáját, utolsó éveiben az Ókori Keleti Történeti (egyiptológiai) tanszéken kapott színekúrát. Féltekeny volt Scheiber munkásságára, az idézett megjegyzéssel diszkreditálni akarta a sikeres tudós és tekintélyes tanár műveit.

Schernek, ha úgy vesszük, igaza volt: Scheiber munkásságának sok tétele, a magyar irodalmi tárgyú cikkek többsége biztosan, csupán kavics. Lehet, hogy hasonló gond magát Scheibert is nyomasztotta. 1984-ben New Yorkban Raphael Patainak beszélgetésben mondta: „Úgy érzem, tudományos munkásságomat *feldaraboltam*. Százával írtam cikkeket apró dolgokról, tisztáztam számtalan kis részletet, tehetségemet *elfecséreltem* apró részletekre. Egyetlen nagyobb, átfogó művet [az angolban: *opus*] nem írtam...”¹²⁶ – Legalábbis így idézte halála után a szavait Patai.

S ami a feldarabolás szót mint Scheiber tudományos életművének akár csak szerénykedő ön-minősítését illeti: meg tudta volna tenni, hogy legnagyobb visszhangot kiváltó felfedezését, a betért Obadja héber Krónikáját összefüggő szövegében kiadja, mint Norman Golb tette. Minden kézirat, amelyet Golb felhasznált, rendelkezésére állt vagy elérhető volt Scheiber számára is. Őt azonban, bibliográfiájából is felismerhetően, nem az Obadja kéziratok kiadástörténetének összegezése érdekelt. Az első felismerés, a megtalálás, az első kiadás – ezt az élményt a Kaufmann geniza Obadja-kézirataival megélte.

Hiába ismételgette Scher, hiába ismétli el – vagy fogalmazza át?!, nem épp elismerőleg – Scheiber aggályait, önmagával szemben támasztott kételyeit Patai. A háború után Scheiber feladatként megjelölt tervei átfogó koncepciót jelentettek, a részletek felrajzolták a magyar zsidó folklórt. A kavicsokból, hatalmas mennyiségükben és változatosságukban, az erudíció jelentős opus¹²⁷ hozott létre. S hogy mást ne mondjak, bizony kis történetek kavicsaiból állt össze az aggádikus irodalom is.

Kitölteni a társadalmi teret

Scheiber Sándor számára a zsidó szabadság volt személyes életének legfontosabb dimenziója. Mozgástérre volt szüksége tudományos kutatásaihoz is. A felszabadulás után a hatalom lépésenként szorította ki az egyházakat és a vallási közösségeket a közéletből, intézkedésekkel vagy intő példákkal. A Mindszenty-per, a cionista mozgalom betiltása, a zsidó felekezetek önállóságának felszámolása, hitközségi és cionista vezetők perbefogása. Az egyébként élénk kultúrprogramok az 1950-es évek elején a hitközségi társadalomnak szóltak. Hűségnyilatkozatokat kellett tenni, részt kellett vállalni a hatalmi ellenőrzés alatt álló hitközségi – vagy éppen társadalmi – szervezetekben. Voltak, akik kiszálltak, külföldre mentek, felfüggesztették, megszakították a kapcsolatot a zsidó élettel. Voltak, akiket megtartott a kötelék. Ehelyütt csak az utóbbiak köréből említek nevet, csak a Scheiberét.

A politika élesen elválasztotta egymástól a különböző egyházakat, vallásokat és az államot, állami – köztük oktatási, tudományos, kulturális – intézményeket. Az elválasztás, érthetően, éppen az intézmények szintjén történt. Magánszemélyként mindenkinek volt némi – persze, a hivatalos ideológia fegyvereivel, de azért rendőrileg is korlátozott – cselekvési szabadsága. Magánszemélyként: a magánéletben. Az elválasztás, amit megéltünk, nem a kíváncsú polgári szabadságjogok megvalósítása volt: nem a polgári társadalmakban mintegy két évszázados hagyományra visszatekintő elkülönítése a hit, a vallás, az egyházi élet, illetve az állam és részben

¹²⁶ Raphael Patai, in: *Seven Tributes in Memory of Alexander Scheiber (1913–1985)* (h. n. [New York], Adar 5755 – March 1995), 17. – Patai angol szövegét saját fordításomban közlöm; az idézetben dőlt betűkkel írt szavakat Patai magyarul is megadja. – Idézi ezt a szakaszt, valamivel hosszabban, Hidvégi Máté is, „Scheiber Sándor munkássága a Scheiber-bibliográfia szerint”, in: *100 éve született Scheiber Sándor* (2014), 59.

¹²⁷ Scheiber Sándor, *Folklor és tárgytörténet*, I–III. (1974–1984); Alexander Scheiber, *Essays on Jewish Folklore and Comparative Literature* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985).

a polgári (civil) társadalom szféráinak, hanem az egyházakkal, vallásossággal és intézményi képviselőkkel szembeni szándékos diszkrimináció, esetenként politikai kriminalizáció. Az állam gettóba, gettókba akarta zárni az egyházakat, hogy korlátlanul, lehetetlenné téve a hivatalostól idegen vagy ettől csak különböző eszmék hatását, a társadalom minden tagja felett uralkodjék.

Gettóba zárni az egyházak szellemi életét? Valójában más történt. Az ismert állatkerti viccből véve a hasonlatot: nem lehetett tudni, a rács két oldalán állók közül ki is van ketrecben, s ki szabadon; hogy „mi” – az adott esetben: az egyházakkal szembeni diszkriminációtól nem sújtott, mondjuk, egyetemi emberek – kívül vagyunk-e, mint el akarják hitetni velünk, vagy pedig belül. A rács mindenki számára természetellenes helyzetet teremtett. Kettévágta a szellemi életet, jóformán lehetetlenné téve a szerves kapcsolatokat, a termékeny együttműködést, kölcsönhatást. Tudós vénájú egyházi személyiségek részt vehettek ugyan egyházaik nemzetközi tudományos életében, de alighanem hiányzott nekik is a másik kör: a hazai közeg. Még Scheiber is: itthon nem a *judaica* tudósaként volt ismert, hanem inkább mint magyar irodalmi és néprajzi adalékok közreadója. Az állam azzal, hogy egyfajta szellemi gettót állított fel a határokon belül a legtöbb egyházi tudós számára, végeredményben ugyanilyen gettóba zárta a nem-egyházi szellemi életet is.

Személyesen Scheiber a nehéz korban mély és őszinte barátságot tartott fenn két demonstrative római katolikus tudóssal, akik vallásosságuk és semmiképpen sem kihívó, de mégis egyházi szereplésük miatt az akadémiai életben mellőztetésnek voltak kitéve, mint ő maga is. E két tudós, a fentebb már említett soproni levéltáros Házi Jenő (akinek még régről valami politikai priusza is volt) és a szegedi folklorista Bálint Sándor (1904–1980),¹²⁸ kívül maradt a magyar tudománynak az Akadémia által kijelölt horizontján. De kitüntetett helyük van Scheiber társaságában. Korkülönbséget és külső, a korszak támasztotta nehézségeket áthidaló barátságuk megmutatta, hogy a tudomány nem ismerhet el a tudományos minőségen és a tisztességen kívüli korlátozásokat. Visszatekintve, még általánosabban, úgy látjuk, hogy az egyházi tudományok nem teológiai aspektusukban: éppen a kívül hagyottakkal, az ő személyükkel váltak az akadémiai rangú tudomány integráns részévé.

Scheiber Sándor és Schweitzer József kapcsolatát mi sem jelképezi szebben, mint az, hogy 1948-ban a Rabbiképző professzora iktatta be a pécsi rabbiszékbe egykori tanára, Hoffer Ármin unokáját, a nem sokkal korábban rabbivá avatott Schweitzer Józsefet. Elindította papi és tudományos pályáján – mint ez alkalommal maga mondta – „legkedvesebb tanítványát” és „barátját”. Az iktató beszéd¹²⁹ szép emléke Scheiber – Löw Immánuel nyomán kibontakozó – ihletett homiletikai művészetének, s ugyanakkor találó, az utóbb kifejlődött valóságot áldólag óhajtó és mindjárt a kezdetnél megsejtő jellemzése Schweitzer személyiségének és magatartásának pályafutása hosszú évtizedei során.

Hát, a lányokat és a hölgyeket a társadalmi térben Scheiber elbűvölte. Ő is jól érezte magát női társaságban, figyelt rájuk. Nem Toldi volt a *Daliás időkben* (V. ének, 25 skk. strófa), a lányokban nem esztereket látott. Gyakran mondta magáról, hogy ő tulajdonképpen nem is rabbi, hanem sadchen, matchmaker, házasságközvetítő. Sajátos humorával ezt nemcsak nemes feladatnak tekintette, büszke volt rá. Nyomon követte azoknak a sorsát, akik a péntek estéin találkoztak, összekerültek. Egy-egy családban szinte minden nagy életfordulóhoz (brisz, bar micva, hüpe, kevura) volt köze, voltak alkalmi beszédei.

Polgári közegben Scheiberrel leggyakrabban az MTA Könyvtárában lehetett találkozni. A Keleti Könyvtárban otthonos volt. Ez örzi Kaufmann Dávid hagyatékát, kiadványcsere keretében megkapja az izraeli folyóiratokat. Ide Scheiber rendszeresen bejárt. Bejött, megnézett valamit, olvasott. Pár szót, két-három mondatot mindig lehetett váltani vele. A nagyolvasóban és az innen nyíló folyóíratárban is rendszeresen megfordult.

Lehetett találkozni vele az Akadémiai Nyomda korrektori szobájában is, a kis Gerlóczy utcában, itt lehetett utoljára korrigálni a betűszedést. Az MTA orientalisztikai és ókortudományi

¹²⁸ Lásd levelezésük több darabját: Péter László, „Barátságuk Bálint Sándorral...”, in: Kertész Péter, *A könyvek hídja* (2013), 226–234; a teljes fennmaradt anyagot: Barna Gábor, „Scheiber Sándor levelei Bálint Sándorhoz”, in: *Papírhíd* (2013), 199–210.

¹²⁹ Kiadtam, kis utószóval, in: *Hetven év. Emlékkönyv dr. Schweitzer József születésnapjára*. Szerk. Landeszmán György & Deutsch Róbert (Budapest: Budapesti Zsidó Hitközség, 1992), 117–120.

folyóiratai, *Acta Orientalia*, *Acta Antiqua*, *Antik Tanulmányok* stb. rendszeresen közölték Scheiber cikkeit, a szerkesztőkkel, Ligeti Lajos, Harmatta János (1917–2004), szívélyes viszonyban volt. Magam is szerettem az utolsó percig szemmel tartani a cikkeimet. Olykor összefutottunk.

A legritkább alkalom, ahol találkozni lehetett vele, az Ókortudományi Társaság felolvasó ülései, amelyekre én rendszeresen jártam. Scheiber tagja volt az Ókortudományi Társaságnak, dolgozótársa és olvasója a két ókortudományi folyóiratnak szinte kezdettől fogva. A Társaság előadásai péntek délután fél hatkor, később ötkor kezdődtek, még Kerényi Károly egykori egyetemi magántanári óráinak hagyománya szerint. Egy rabbi számára már foglalt időpontban. Egyetlenegy alkalomra emlékszem, hogy felolvasó ülésen láttam. A Rabbiképző vendége, a fentebb már említett Eric Werner bécsi születésű amerikai zsidó zenetörténész tartott előadást. Scheiber is eljött az Akadémiára, hozzá is szólt az előadáshoz. Összekötötte őket a prozelyta Obadja. Aztán sietve együtt mentek a pénteki istentiszteletre a Szeminárium templomába.

Ahhoz a körhöz, amellyel Scheiber társaságban esetleg összejárt, én nem tartoztam. Nagy kitüntetésnek vettem, hogy legelső találkozásunkkor – egyetemista voltam – tegezve szólított meg, és a második alkalommal nyomatékosan felszólított, hogy én is tegezzem őt. Úgy vette, hogy őt nem köti az egyetemi protokoll, ahol a tanárok tegezik a diákokat, de a diákok magázzák a tanárokat. (Én ugyan nem tegeztem a diákjaimat soha.) Úgy éreztem, hogy Scheiber engem, a nála húszegynéhány évvel fiatalabbat, a saját társadalmi (értelmiségi) szintjére emel, és majd nyugodtan kérhetek tőle segítséget tanulmányaimhoz. Kaptam is; héber szótárt, hanglemezt, amelyen Tóra-hetiszakaszokat olvastak kantillációval. Első héber Bibliám Hahntól volt (már említettem), első szótáram (Gesenius!) Scheibertől. Persze, professzor úrnak szólítottam. Kapcsolatunkról nem mernék többet mondani, mint hogy szakmai jellegű volt, ő alakította ki így. Könyveit ajándékba kaptam tőle, az itthon megjelent könyvei az ő ajándékából vannak meg nekem, ezeket könyvesboltból nem is lehetett volna megszerezni. Más dolog persze, hogy amikor az egyetemen megalakult a tanszékem (Assziriológiai és Hebraisztikai tanszék), a könyveket betettem a könyvtárunkba, mint tudatosan más könyveket is, amelyeket a judaisztikai tanszék vezetője minőségemben kaptam. Könyvgyűjtő voltam én is egész életemben, de nem akartam azt a látszatot kelteni, hogy *elgyűjtöm* a könyveket a könyvtár elől.

Tudni kell, hogy az első világháborúig a Rabbiképző tudós tanárai meghozatták a könyvtárba a sémi nyelvészet és az ókori Kelet szakirodalmát is. Egy s más nyelvészeti ritkaság az ORI könyvtárában megmaradt, és persze ez volt a leggazdagabb judaisztikai könyvtár. Részben ez a néhány régi könyv, részben pedig Kmoskó Mihály és Aistleitner József hagyatéka a Papnövelde (ma: Eötvös Loránd) utcában, az egyetemi templom mellett, a Központi Papnevelő Intézet épületében, az egykori pálos könyvtár II. emeleti, külön részlegében; vagy Varga Zsigmond széleskörű gyűjtése a debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában: ezekben a könyvtárakban találhattam meg a régi assziriológiai szakirodalmat. Amikor könyvre volt szükségem, Scheiber professzor az igazgatói titkárság szobájában leültetett az akkor ott lévő nagy asztalhoz, vagy esetleg a saját íróasztalához, és a kért könyvet mindig személyesen hozta ki a raktárból, letörölte a címlapról a port, és a kezembe adta. Ezt akkor nagy megtiszteltetésnek éreztem! Sokkal később jöttem rá arra, hogy az igazi ok más. A könyvtárban az 1950-es években, és tulajdonképpen egészen Schweitzer idejéig (erről Schweitzer beszél is, in: Kertész Péter, *Nehéz zsidónak lenni*, második, bővített kiad., 135 sk.) olyan elképesztő rendetlenség uralkodott, hogy oda egy kívülállót nem volt tanácsos beengedni. Scheiber azonban kiigazodott benne. Rendet teremteni nem tudott, végtére is a teremtetéstörténetben csak azt olvassuk, hogy *Jehi or*, „Legyen fény (vagy: világosság)”, az nincs benne, hogy legyen rend is (*Jehi ma ‘arakha*).

Heller Bernát könyveit a felszabadulás után a Szeminárium kapta meg, könyvtárának berendezésével együtt. Scheiber ezeknek külön helyiséget tartott fenn. Az igazgatói titkárság szobájából az átellenes oldalon ajtó nyílt egy kisebb szobába, könyvállványok, kis asztal, a polcokon áttekinthető rendben a Heller-könyvtár. Scheiber legkedvesebb tanárának jellemzően néprajzi tárgyú könyvei, folyóiratai. Itt én is kézbe vehettem a köteteket, nyugodtan keresheltem, olvashattam.

Amikor már az egyetemen voltam, tanársegéd vagy adjunktus Hahn István tanszékén, alkalmilag a samesze lehettem Scheibernek. Két évtizeden át különleges filológiai csemegének számító sorozata futott az *Acta Antiqua*-ban „Antikes und Aggada” és ehhez hasonló címekkel.

(Ezeket még maga gyűjtötte össze a fentebb egy lábjegyzetben már idézett postumus kötetben, *Essays on Jewish Folklore*, 1985, 229 skk., sok más motivumtörténeti cikkével együtt). Jól tudott latinul, de szüksége volt az új kritikai kiadásokra. A Latin tanszék akkori professzorától valószínűleg nem akart szívességet kérni. Megmondhatom, akkor Trencsényi-Waldapfel Imre (1908–1970) volt a professzor, maga is kitűnő hebraista, barát a régmúltban, de 1948 után már más világokban éltek. Scheiber fölhívott engem telefonon, vasárnap délelőtt 11 táján szokott volt telefonálni, hoznám ki neki a Latin tanszék könyvtárából ennek vagy annak a latin auktornak az újabb kiadását, egy vagy két napon belül visszaadja. Volt, hogy én vittem el neki a Rabbiképzőbe, volt, hogy ő küldte érte egyik hallgatóját az egyetemre. Vissza hasonlóképpen.

Mondom, én nem tartoztam abba a személyi körbe, amellyel Scheiber szorosabban érintkezett. Ebben a tekintetben később Schweitzer Józseffel sokkal közvetlenebb és szorosabb kapcsolatom alakult ki, erről máshol beszéltem.

Hahn és Scheiber

Hahn István gondolkodása és szemlélete a tudományban halákhikus természetű, ez érvényesült fiatalkori rabbinikus tanulmányaiban,¹³⁰ és ez a későbbi Róma- vagy Szászánida-történeti dolgozatokban. Okok és következmények, jog és szabályok, s ezek keretében az események, élethelyzetek, személyek. Scheiber, e tekintetben, épp az ellentéte: aggádikus természet. Érdeklődését az elbeszélés köti le, irodalomtól apró történeteken át, akár pletykákig. Írásban tömören, szűkszavúan, választékosan fogalmazott, előszóban azonban áradóan mesélt. – Ők ketten nem kiegészítik egymást, inkább két különböző arculatát mutatják a zsidó tudománynak.

Mindketten Hellerhez írták doktori disszertációjukat. Hahn: *A világteremtés az iszlám legendáiban* (1935); Scheiber: *Keleti hagyományok a nyelvek keletkezéséről* (1937). – Van egy tablókép a Szemináriumban, az első rabbiavatás a háború után (1947. jún. 9). Az épp felavatott rabbik között áll Schweitzer József, a sor közepén. Az első, a tanári sorban jobb szélén ül Hahn, mellette Scheiber, mellette Löwinger (s az utóbbi jobb oldalán Róth). – Távoli rokonság is volt közöttük, a két anya unokatestvérek voltak, a szerteágazó Adler rabbicsaládból. – Szeminaristaként Hahn főleg a Blau Lajos Talmudtudományi Társaságban tevékenykedett (szigorúan talmudi cikkeket írt az *Évkönyvé*be, héberül is), Scheiber a Goldziher Ignác Theológiai Egyesületben, héber nyelvű cikkei is aggádikus jellegűek. – Az 1946/47. tanévben a Rabbiképző épületében megnyílt a héber és magyar tannyelvű Tarbut iskolák gimnáziumi tagozata, egybeolvasztva a Rabbiképző alsó tagozatával,¹³¹ tanárai között volt Hahn és Scheiber is. – A *Magyar Zsidó Szemle* 1946-ban megjelent, összevont számában (1942–1945. évfolyamok egy kötetben) Hahn „Örök törvény” címmel a Tóra („törvény” és „parancsolat”) rabbinikus (midrás) értelmezéséről értekezett, Scheiber Maimonides magyarországi bibliográfiát állította össze. Témaválasztásuk jellemzi személyiségüket. És a terjedelmes folyóiratszámban Waldapfel Imrének (Trencsényi-Waldapfel) is volt cikke: „Az Ábrahám-legendától a Kristóf-legendáig”, vallástörténet rabbinikus ismeretekkel és filológiai módszerekkel. Ez a személyi együttes később már legfeljebb akadémiai szakfolyóiratokban fordulhatott elő. – 1946 és 1948 között Hahn és Scheiber kettesben szerkesztették *Az Országos Rabbi Egyesület Értesítőjét*.

Hahn az 1948/49. tanév után otthagya a Rabbiképzőt. Átlépő szövegének „A próféták forradalma” című cikket vélem, publicisztikus hangú cikkei közül talán a legérdekesebb- és legjobbat. Az IMIT *Évkönyv* 1948. évi (mint kiderült, utolsó) kötetében jelent meg (66, 1948, 157–181). (Tíz évvel később olvasva, az én egyetemi tárgyválasztásaimra is hatással volt.) Lendületesen adja elő, hogy a klasszikus bibliai próféták maradandó értéke épp a társadalomkritikában áll. Egy lépés a rabbiságból a marxizmus felé. 1950-ben még tartott néhány előadást a hitközség kultúrprogramjában, év elején Mikha prófétáról. „Micha fő problémái közé tartozott – adta elő Hahn – az igaz és hamis prófeta tevékenységének és küldetésének

¹³⁰ Ezeket a tanulmányokat, cikkeket 1982/83-ban cédulákon bibliográfiailag összegyűjtöttem. Az anyagot részletesebben ismertettem egy előadásban (1992. ápr.): „Hahn István tudományos pályakezdése”, *Szombat*, 5, no. 3 (1993. márc.), 29–33. Az egyetemen tárolt céduláimból, hosszabb külföldi távollétem alatt, felhatalmazásom és nevem említése nélkül a bibliográfiát kiadta Németh György és két akkori hallgatója, in: *Acta Univ. Sci. Budapestinensis de R. Eötvös nom., Sectio historica*, 26 (1993), 271–291.

¹³¹ Róbert Péter, „Tarbut-iskolák Magyarországon”, *Köznevelés*, 2005. nov. 25.

megállapítása és elhatárolása. Nem az a hamis próféta, akihez nem szólt Isten, hanem az, aki meggyőződése ellenére, anyagi vagy másfajta megvesztegetés fejében, hirdet ígéret, amelyek a nép érdekeit sértik. Az igaz próféta erős, mert az igazságot képviseli. Erővel és elszántsággal hirdeti a maga igazságát, amely számára merőben földi, immanens igazság. Mit jelent ez az igazság? A népnek az igazsága ez, a szociális igazság, amely nem alkuszik, és nem mond le jogairól” (*Uj Élet*, 1950. febr. 2). Más alkalommal „a purim tanulságait történetfilozófiai mélységű, nagy távlatokat áttekintő előadásban foglalta össze, megkülönböztetve „a »felszabadulások« és az igazi, oszthatatlan »végtelenség szabadság« ünnepeit” (*Uj Élet*, 1950. márc. 9).

Hahn nagy döntésének hátteréről másutt részletesebben írtam.¹³² A felszabadulás után belépett a Szociáldemokrata Pártba (SzDP), csatlakozása azzal magyarázható, hogy az SzDP kevésbé volt elutasító a zsidókkal szemben, mint a kommunisták (MKP). (Ami nem volt igaz.) Az egyesülési kongresszus (1948) után cionista és SzDP-aktivista múltja, nyilvánvaló „(zsidó) klerikális” elkötelezettsége miatt az egyesült párt (Magyar Dolgozók Pártja / MDP) nem vette át. Ekkor megjegyezték. Az egyre szigorúbb diktatórikus hatalomtól való félelem sokakat késztetett arra, hogy egyházi kötődéseiket – legyen ez zsidó vagy keresztény – lazítsák, felszámolják.¹³³ Hahnt, másrészt, döntésre készíthették feleségének szakmai ambíciói.¹³⁴ Menekülési útvonalon 1948/49-ben a Rabbiképző alsó tagozata és a Tarbut Gimnázium utódjaként megindított (és a tanév közben meg is szüntetett) állami Goldziher Ignác Gimnázium igazgatója, 1949-ben tanár a Fazekas Gimnáziumban, és csak 1952-ben kapott főiskolai tanári állást, innen indult fényes egyetemi pályája.

1955/56-ban, amikor az előző évek rendíthetetlennek látszó politikai rendszere már ide s oda ingott, egyszerre – a nyomás alól felszabadultan – öt (!) cikket írtak közösen az Akadémiai Könyvtár Kaufmann Gyűjteményének judeo-arab geniza-kéziratairól. A cikkekben a kézitről és szerzőjéről szóló rész Scheiber műve, a judeo-arab szöveget Hahn adta ki. Két cikk Izraelben jelent meg héberül, három pedig az Akadémia orientalisztikai folyóiratában angolul.¹³⁵ Minthogy a Kaufmann Gyűjtemény geniza-kéziratairól van szó, közös kiadásukat szinte biztosan Scheiber kezdeményezte. Az izraeli cikkeknek Magyarországon nem volt hírük, visszhangjuk, Hahn az egyetemen soha nem beszélt róluk.

Hahn utolsó nagyobb munkájában, Josephus Flavius, a már hosszú ideje Rómában élő zsidó történetíró apologetikus vitairatának magyar fordításában az utolsó utolsó bekezdésében ezt írta: „Josephus úgy érezhette: zsidó népének és vallásának saját legjobb lelkiismerete és felfogása – talán hozzátehetjük: egyben taktikai érzéke – szerint végrehajtott öntudatos védelme életpályájának ezen alkonyatba hajló szakaszában nem mondott ellen római voltának és birodalmi elkötelezettségének.”¹³⁶ A kulcskifejezések metaforikusan Hahnra is érthetők.

¹³² Hargittai István, *Jeremiás nyomában. Beszélgetések Komoróczy Gézával* (Budapest: Magvető, javított utánnyomás, 2022), 114 skk.

¹³³ A legismertebb példa Waldapfel (Trencsényi-Waldapfel) Imre, aki 1945-ben rövid ideig a Rabbiképző első tagozatának tanára volt, majd a Népművelési Központ munkatársa, 1948 őszén a szegedi egyetemen mindjárt professzor, 1949/50-ben az egyetem rektora, 1950 őszétől pedig az ELTE professzora, mindjárt rektor is (és haláláig a Latin tanszék vezetője).

¹³⁴ Hahn Livia (né Kovács) (1924–2002), Hahn István második felesége (esküvőjükön, 1949-ben, Scheiber Sándor volt a rabbi), gazdasági, idegenforgalmi szakember, magas szintű vállalati pozícióban. Egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Német Nyelvészeti Intézetében doktori disszertációval fejezte be Schwartz Elemér (1890–1962) OCist. professzornál. Dolgozata a pesti zsidónegyed házi nyelvének egy hangtani problémáját tárgyalja. Kovács Livia, „Zum Problem der Sekundärdiftonge in der jiddischen Sprache”, in: *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Ed. by Alexander Scheiber (1944; megjelent: Budapest: Alexander Kohut Memorial Foundation, 1947), 268–271. – Személyéről és élettörténetéről lásd Gál Juli riportcikkét, in: *Remény*, 2007, no. 2, 68–70.

¹³⁵ *Tarbiz*, 25 (1955/56) és 26 (1958/59); *Acta Orientalia. Hung.*, 5 (1955 [megjelent: 1957]); 8 (1958) és 9 (1959). Az utóbbiak új lenyomata Scheiber gyűjteményes kötetében: *Geniza Studies* (1981).

¹³⁶ Josephus Flavius, *Apion ellen, avagy a zsidó nép ősi voltáról*. Görögből fordította, jegyzetekkel ellátta és az utószót írta Hahn István (Prométheus könyvek, 5) (Budapest: Helikon Kiadó, 1984), 133.

Kóvedből semmi...

„Kóvedből semmi nem elég” – mondta tréfásan Scheiber különböző alkalmakkor. A jiddis szó tiszteletet, elismerést jelent (héb. *kábod*, „tisztelet”). Ő maga mindenkinek, akinek bármi érdeméről tudott, megadta a „kóvedet”, írásban, szóban, a háta mögött is (olykor enyhe ironikus árnyalattal). Scheibert is, mint az egyházi személyeket általában, a prominenseket különösen, a méltánytalan mellőzés nagyon súlyosan érintette. Azt mondhatom, hogy neki sokkal jobb lelkialkata és nagyobb lelkierője volt, mint Goldzihernek annak idején, aki a naplójában – de a csak saját magának írt *Naplóban!* – egészen elképesztő túlzásokra ragadtatta magát mások szidalmazásában, saját sérelmei fölhánytorgatásában. Goldzihernek nem volt humorérzéke, Scheibernek azonban jó humorérzéke volt, és anekdotáknak tudta felfogni a sérelmeket. Vagy legalább tréfásan, anekdotaként beszélt arról, amit elvárt volna, de nem kapott meg. Így védekezett.

Az Akadémia soha, kezdettől fogva soha nem adta meg a judaisztikának, a zsidó tudományok jeleseinek az elismerést. Goldziher mint arabista lett az MTA tagja, Mahler mint orientalista, Munkácsi Bernát mint finn-ugor nyelvész, noha mindháromnak érdembeli judaisztikai munkássága volt. Löw Lipót, Bacher Vilmos, Kaufmann Dávid vagy Löw Immanuel, a maguk korában világszerte a legismertebb, legtöbbször idézett magyar tudósok, nem voltak az Akadémia tagjai. Nem volt az Scheiber sem.

A szovjet minta alapján bevezetett tudományok kandidátusa, illetve tudományok doktora fokozatot kezdetben a Tudományos Minősítő Bizottság (TMB) néhány neves tudósok határozatilag megadta, ezután azonban egy előzetes minősítést követően külön disszertációval – ennek opponensekkel szemben, esetileg kijelölt bizottság előtt való megvédésével – lehetett a két fokozatot elnyerni. Németh Gyula (1890–1976) turkológus professzor,¹³⁷ az 1950-es évek elején az MTA I. (nyelv- és irodalomtudományi) osztályának elnöke felkérte Scheibert, hogy az előterjesztéshez adja be bibliográfiáját, de a beküldött iratokat elfektette. Ligeti Lajos alelnök, nagyhatalmú orientalista, aki az *Acta Orientaliában* rendszeresen közölte Scheiber cikkei, 1962-ben feljegyzést írt Tolnai Gábornak, a TMB elnökének, Scheiber kandidátusi fokozata ügyében. Nem lett a tudományok kandidátusa. Két évtizeden át nem adták meg neki még a lehetőséget sem, hogy a szokásos procedurális módon megszerezze az MTA doktori fokozatot.

Valamikor 1982/1983-ban történhetett,¹³⁸ hogy a TMB egyszercsak engedélyezte három egyházi embernek, hogy egyszerűsített eljárásban, munkásságuk tézisei alapján megszerezzék a tudományok doktora („nagydoktori”) fokozatot. Egyikük Scheiber volt, a másik Pákozdy László Márton (1910–1993) református biblikus, teológus, a harmadik Nyíri Tamás (1920–1994) római katolikus vallásfilozófus, az utóbbiak professzorok egyházuk teológiai akadémiján. Az engedélyezés tágabb összefüggéseiben – mint a kései Kádár-kor húzd meg, ereszd meg konszolidációs politikájának egyik lépése – az egyházaknak szólt. Az akadémiai cím a három egyházi tudós megadná a legitimációt a nyilvános szellemi életben.

Az Akadémia tagsága, ez a kóved tényleg számított volna Scheibernek. Szinte ugyanezt jelentette a tudományok doktora cím is. Annak idején úgy gondoltam, úgy tudtam, hogy az ötlet Hahn Istvántól származik. Beszélgetéseinkben mindig is méltánytalanul tartotta Scheiber mellőztetését, jól tudta, hogy saját tudományterületén Scheiber nemzetközi elismertséget élvez, személyesen is sokra tartotta őt. Pákozdyval volt egy kis ütközése a holt-tengeri tekercsekkel kapcsolatban (1961), de ennek nem maradt nyoma, szívélyes viszonyuk volt. Csorba László írta meg,¹³⁹ hogy Aczél György, „a pártélet ideológiai kérdéseinek legfőbb felelőse”, „felismerte, hogy tudományos kutatásra van szükség, amely föltárja az egyházak eszmei-politikai arculatát”. Aczél „egyik bizalmi embere Lukács József (1922–1987) vallástörténész volt, a Filozófiai Intézet igazgatója, őt választotta ki erre a feladatra”. Lukács 1978-ban, Hahn 1979-ben lett az MTA tagja.

¹³⁷ Németh Gyula a két világháború között az egyetemen a Kari Tanács zsidóellenes részéhez tartozott, erről máshol részletes forrásadatokkal írtam.

¹³⁸ Az alábbi sorokat Hargittai István interjúkötetéből veszem át, kisebb változtatásokkal: *Jeremiás nyomában. Beszélgetések Komoróczy Gézával* (2022), 128 skk. A történetet más nézőpontból, részben másképpen megírta Hidvégi Máté, in: *Alexander Scheiber and the Bibliography of His Writings* (2013), 81 sk., 17. jegyz.

¹³⁹ Csorba László, „Tudta, hogy miket jelentettek róla”, in: Kertész Péter, *A könyvek hídja* (2013), 323 skk.

Én csak Hahn bekapcsolódásától kezdve ismertem a történetet. Hahn valóban szorgalmazta Scheiber akadémiai elismerését. A személyi konfiguráció arra vall, hogy a három egyházi tudós akadémiai befogadásának előkészítésében meghatározó szerepet játszott Lukács József, politikai aktivistaként is tisztességes, jóindulatú ember, éppen a magasabb politikai kapcsolatain keresztül. Ezen a közvetett módon ő is megerősíteni remélte a marxista valláskritika és saját személye helyzetét. Hahn óvatos közbenjárását melegen támogatta Harmatta János, akkor az ókortudomány legbefolyásosabb személyisége, 1970 óta az MTA tagja, aki nagyra értékelte Scheiber tudományát, klasszika-filológiai jártasságát (az Akadémia nevében ő mond majd beszédet Scheiber temetésén). Az előzetes döntés után a doktori (a nyelvtudományok doktora) bírálóbizottságot a TMB azonnal kijelölte: Klaniczay Tibor (elnök), Dán Róbert, Hahn István, Szabolcsi Miklós, Tardy Lajos (tagok). Titkára én voltam.¹⁴⁰ Alig pár órával hosszú külföldi utazásom előtt, érthetően idegesen. A szabályzat szerint ismertetnem kellett Scheiber bibliográfiáját, csak a könyvek címét olvastam fel. Az első opponens Hahn volt. Az opponencia ez esetben csak formalitás lehetett.

Hahn véleményében oly nagy tudás van, annyi szeretet, s különösen Scheiber genizatanulmányainak olyan tüzetes ismerete, és annyi elismerés, hogy nem csodálkoznék, ha akkor Scheiber úgy érezte volna: mégiscsak Hahn az, aki igazán érti és becsülni tudja őt, és azt, amit a tudományban megcsinált. S ha ugyanakkor Hahn, amikor felolvasta Scheiber terjedelmes életművének méltatását, azt gondolta volna: most megmutattam, hogy folyamatosan ismerem minden sorát, és mindig is elismertem, hogy nagy tudós. Nemcsak egymásra figyeltek, de egymásra igenis figyeltek egész életükben – efelől nincs kétségem. Barátok voltak, és azok maradtak, noha nem ugyanazon az életúton. Visszaemlékezve az ülésre, a legélesebb emlékem: mindkettejük meghatottsága, megilletődöttsége. Akkor találkoztam utoljára mindkettejükkel. Hahn opponensi véleményét aztán Scheiber leköszölte az *Évkönyv* általa szerkesztett utolsó kötetében, együtt a *Summa vitae*vel. A két írás ugyanabban a kötetben jelent meg. Összetartoznak.

Scheiber Szentföldje, 1948 és 1984

Élénken élt Scheiber Sándorban a zsidó nép kétezer éves nosztalgikus *Erec Jisraél*-eszménye. Ez a nosztalgia is a *magyar-zsidó* történelem része volt számára. A Szentföld (Terra Sancta) közhasználatú elnevezés,¹⁴¹ Scheiber is használja, ámde nyomatékkal a bibliai „Izrael földjéről” beszél (Erec Jisraél).

Ismereteseink kora-újkorai responsumok,¹⁴² amelyekből kitetszik, hogy egy jámbor budai zsidó a XVII. század elején végrendeletében meghagyta, csontjait Jeruzsálemben temessék el, s alapítványt tett, hogy Jeruzsálemben és Száfedben (Cfat) naponta imádkozzanak érte. Scheiber, aki nem akart alijjázni, a saját Izrael-nosztalgiájának is megtalálta tudományos kifejezését. Méltó kifejezést, a legalkalmasabb időpontban: az Izrael Állam megalapítása (1948) alkalmából a cionista szervezetek által kiadott gyűjteményes kötetben.¹⁴³ A róla írt besúgóí jelentések állandó tárgya volt, hogy kapcsolatot tart az izraeli követséggel, nem engedi, hogy a Rabbiképző hallgatóit az egyházügyi hatóságok szembefordítsák Izraellel.¹⁴⁴ Ő maga, mint a magyar zsidók többsége a XX. század első harmadában, itthonról-cionista volt, rokonszenvezett az eszmével, figyelte a jisivot, de itthon maradt, kötötte „a helyben található anyag feldolgozása”.

A sors kegyes volt hozzá: 1984. augusztusban izraeli meghívásra, egy hitközségi delegáció tagjaként eljutott Jeruzsálembe. A meghívás Scheibernek szólt, a delegációt a magyar hatóságok terheltek rá. Izraelben a tudóst ünnepelték. Tíznapos látogatása során találkozott a még Pestről

¹⁴⁰ A jelöltről és a bírálóbizottságról két fényképet közöl Hidvégi Máté, in: *Alexander Scheiber and the Bibliography of His Writings* (2013), a képmelléletek között.

¹⁴¹ A héber Bibliában nem is földrajzi név, és csak egyetlen egyszer fordul elő, Zekh. 2,16.

¹⁴² *Héber kútforrások* (2003), no. 126, 132, 141, 148, 175.

¹⁴³ Scheiber Sándor, „A Szentföld a középkori zsidóság tudatában”, in: *A zsidó állam*. Szerk. Salamon Mihály (Budapest: Általános Cionista Blokk, 1948), 28–35.

¹⁴⁴ Közlések: [Gádó János], *Szombat*, 8, no. 5 (1996. máj.); Kertész Péter, *A könyvek hídja* (2013), 339–342. – Lásd még Csorba László, in: *A könyvek hídja* (2013), 323–330; Kovács András, „Körbekerítve”, in: *Papírhíd* (2013), 349–358; uő, *A Kádár-rendszer és a zsidók* (Budapest: Corvina, 2019), kül. az 5. fejezetben, 301 skk.

ismert, évek, évtizedek óta Izraelben élő rabbi-társakkal, barátokkal, ismerősökkel.¹⁴⁵ Most végre Ezra Fleischerrel is, akivel soha azelőtt nem látták egymást, de levélben hosszú ideje összekötötte őket a geniza, a liturgikus énekek (*pijjut*) kutatása. Scheiber ezt írta szűkszavú útinaplója¹⁴⁶ végére, héberül: „Istennek hála (*toda le-Él*), érdemesnek találtattam meglátogatni Izrael Földjét (*Erec Jisraél*).”

Élete folyamán minden nehézség, akadály ellenére (*dafke!*) el tudta érni, hogy tudományos munkáját a maga elé tűzött programnak megfelelően, lelkiismerete szerint végezhesse. „A hebraicát és judaicát bevittem a magyar tudomány diszciplinái közé” – írta a *Summa vitae* című tömör, önérzetes, lírai írásában. Szelleme „ott lebeg” (*merahefet*, Gen. 1,2) minden tudományos kutatás fölött, mely a magyarországi zsidók történetével, e gazdag történelem, „a helyben található anyag” bármely mozzanatával foglalkozik.

¹⁴⁵ Örömmel látom, hogy Scheiber feljegyezte, többször találkozott Izraelben Pinhas Artzi (1923–2007) assziriológus professzorral, akit még rabbiképzősként (Landler Péter), majd mint győri rabbist jól ismert (a *Papírhíd* egyik fényképén, 452. old., alsó kép, a bal szélén álló, az aláírásban ismeretlenként megjelölt férfi Pinhas Artzi). Jeruzsálemben megismerkedett Jacob Klein (1934) professzorral (Bar Ilan Egyetem), aki Szarvasról tízéves korában anyjával együtt alijázott, és ma a sumer irodalmi szövegek legjobb kutatói közé tartozik; egy költővel együttműködve kiadott egy sumer anthológiát héber fordításban. Utóbb mindketten büszkén említették nekem a Scheiberrel való találkozásait.

¹⁴⁶ Kézzel írt, magyar nyelvű naplójegyzeteit kiadta fakszimilében és átírásban Hidvégi Máté & Babits Antal, in: *Papírhíd* (2013), 435–461.